

«Από σήμερα είστε μικροί στρατιῶτες!»: ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς καί ἡ δημοτική γλώσσα

Ἡ στάση τοῦ ἴδιου τοῦ δικτάτορα [τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ] ἀπέναντι στό γλωσσικό ζήτημα ἦταν ἀπρόσμενη, ἂν καί μαρτυροῦσε ὀξυδέρκεια καί διορατικότητα πού στεροῦνταν ἄλλοι Ἑλληνες δικτάτορες.

Peter Mackridge¹

Ἡ κατανόηση ἑνός ἀπρόσμενου γεγονότος προϋποθέτει τουλάχιστον τήν ἀπόφαση νά στρέψουμε μεθοδικά τήν προσοχή μας στό ἀπρόσμενο [...] Γνωρίζουμε ὅτι ἡ πράξη ἐπιπόνησης πού ὀδηγεῖ στή λύση ἑνός [...] προβλήματος ὀφείλει νά διαρρήξει τίς πλέον προφανεῖς σχέσεις, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι καί οἱ πιό οἰκείες, προκειμένου νά ἐπιτρέψει νά ἀναδυθεῖ τό νέο σύστημα σχέσεων μεταξύ τῶν στοιχείων.

Pierre Bourdieu²

Ὁ Ρίτσαρντ Κλόγκ στό βιβλίο του *Συνοπτική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας*, ἀναφερόμενος στή στάση πού κράτησε ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς στό γλωσσικό ζήτημα, γράφει: «Κατά τρόπο παραδόξο γιά ἕναν ἀκραῖο συντηρητικό, ὁ Μεταξᾶς, πού δέν ἦταν ἀγράμματος, ὑποστήριξε τή δημοτική»³. Ὁ συλλογισμός τοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ ἐκκινεῖ προφανῶς ἀπό τήν παραδοχή ὅτι οἱ φιλελεύθεροι ἦταν στό σύνολό τους

Τό ἄρθρο βασίζεται σέ εἰσηγησή μου στό συνέδριο πού ὀργάνωσε τό Φόρουμ Κοινωνικῆς Ἱστορίας μέ τίτλο *Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς καί τό πείραμα ἐκφασισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας* (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 27-28 Σεπτεμβρίου 2013). Μία συνοπτική, ἐκλαϊκευμένη ἐκδοχή του δημοσιεύθηκε στό ψηφιακό περιοδικό *Χρόνος* (τχ. 6, 2013). Ἡ παρούσα ὀλοκληρωμένη ἔλαβε ὑπόψιν της τά σχόλια τῶν ἀνώνμων κριτῶν τοῦ περιοδικοῦ *Τά Ἱστορικά*, τούς ὁποίους εὐχαριστῶ.

1. Peter Mackridge, *Γλώσσα καί ἐθνική ταυτότητα στήν Ἑλλάδα, 1766-1976*, Μετάφραση: Γρ. Κονδύλης, Ἀθήνα 2013, σ. 374. Ἡ ἔμφαση δική μου.

2. Pierre Bourdieu - Jean Claude Chamboredon - Jean Claude Passeron, *Ἡ τέχνη τοῦ κοινωνιολόγου*, Μετάφραση: Ε. Γιαννοπούλου - Δ. Φίλιππουπολίτης, Ἀθήνα 2007, σ. 39-40. Ἡ ἔμφαση δική μου.

3. Richard Clogg, *Συνοπτική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, 1770-2000*, Μετάφραση: Π. Δρεπανιώτης - Μ. Μαυρομάτη - Α. Παπαδάκη, Ἀθήνα 2003, σ. 143.

δημοτικιστές καί οἱ συντηρητικοί στό σύνολό τους καθαρευουσιάνοι. Ἡ παραδοχή αὐτή ἐδράζεται ἀναμφίβολα σέ ἰσχυρά ἱστορικά δεδομένα, ἐφόσον πράγματι κατά τόν μεσοπόλεμο οἱ πῖο δραστήριοι ἀπό τούς δημοτικιστές συνεργάστηκαν στενά μέ τούς βενιζελικούς, ἐνῶ οἱ καθαρολόγοι μέ τούς ἀντιβενιζελικούς. Τί πῖο ἀναμενόμενο, συνεπῶς, ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἕνας μοναρχικός ἀξιωματικός πού πολιτεύθηκε ἐπί μακρόν στό φάσμα τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ, νά ὑποστηρίξει τήν καθαρεύουσα. Τό «παράδοξο», συνεπῶς, σύμφωνα μέ τόν Ρίτσαρντ Κλόγκ, ἔγκειται ἀκριβῶς στήν ἀπόκλιση τῆς πραγματικῆς στάσης τοῦ Μεταξᾶ ἀπό τήν ἀναμενόμενη. Ὡστόσο, στήν ἱστορία τά παράδοξα (μποροῦν νά) ἔχουν κι αὐτά τήν ἐξήγησή τους. Ἀρκεῖ κανεῖς νά διαρρήξει μεθοδικά τίς πλέον προφανεῖς (μά συχνά ἀπατηλές) σχέσεις, ὥστε νά ἀναδυθοῦν οἱ βαθύτερες αἰτιακές.

Τό πρῶτο, βέβαια, πού θά πρέπει νά σημειωθεῖ εἶναι πῶς ἡ πραγματικῆ εἰκόνα τῆς μεσοπολεμικῆς γλωσσικῆς διαμάχης δέν ταυτιζόταν ἀπόλυτα μέ τό σχῆμα *βενιζελικοί δημοτικιστές - ἀντιβενιζελικοί καθαρολόγοι*. Ἀρκετοί βενιζελικοί εἶχαν ταχθεῖ κατά καιρούς ὑπέρ τῆς καθαρεύουσας (στίς δικές τους πείσεις ὀφειλόταν γιά παράδειγμα ὁ γλωσσικός συμβιβασμός τοῦ Βενιζέλου τό 1911, πού ἀπέληξε στή συνταγματική κατοχύρωση τῆς καθαρεύουσας⁴) καί, ἀντιστρόφως, δέν ἔλειψαν παντελῶς οἱ διανοούμενοι τοῦ ἀντιβενιζελικοῦ χώρου πού ὑποστήριξαν σθεναρά τή δημοτική (ἐπιφανέστερος ὄλων ὁ ρομαντικός ἐθνικιστής Ἰων Δραγούμης⁵).

Τό δεύτερο πού ἀξίζει νά σημειωθεῖ εἶναι πῶς ἡ ἐρμηνευτικῆ νύξη πού εὐκόλα διακρίνεται στήν ἀποστροφή τοῦ Ρίτσαρντ Κλόγκ δύσκολα θά μπορούσε νά χαρακτηρισθεῖ ἐπαρκῆς ἢ γόνιμη. Βέβαια, μέ τόν τρόπο πού εἶναι συντεταγμένη ἢ φράση του, τόσο στήν ἐλληνική μετάφραση ὅσο καί στό ἀγγλικό πρωτότυπο («πού δέν ἦταν ἀγράμματος» / «who was no philistine»), δέν γίνεται σαφές ἂν ὁ Μεταξᾶς ὑποστήριξε τή δημοτική γλώσσα *ἐπειδή* δέν ἦταν ἀγράμματος ἢ *παρόλο* πού δέν ἦταν ἀγράμματος. Ἴσως σκοπίμως συντάχθηκε ἔτσι, γιά νά ἀποτυπώσει τήν ἀμφιθυμία τοῦ συγγραφέα. Σέ κάθε περίπτωση, ὡστόσο, ἡ ἐξήγηση ἀστοχεῖ. Οὔτε ἡ ἐγγραμματοσύνη οὔτε ἡ ἀγραμματοσύνη εἶναι δυνατόν νά συσχετισθοῦν μονοσήμαντα μέ τή θέση οἴουδήποτε στό γλωσσικό ζήτημα κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Γιά παράδειγμα, ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις καί ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης ὑπῆρξαν ἀμφότεροι κορυφαῖοι γλωσσολόγοι. Ὁ πρῶτος ὁμως τάχθηκε ὑπέρ τῆς καθαρεύουσας, ἐνῶ ὁ δεύτερος ὑπέρ τῆς δημοτικῆς. Ὅσο, λοιπόν, κι ἂν κοπιᾶσει κανεῖς σέ αὐτή τήν κατεύθυνση, τό «παράδοξο» θά παραμένει παράδοξο.

4. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οἱ φόβοι ἐνός αἰῶνα*, Ἀθήνα 2007, σ. 96-97.

5. Ὁ Ἰων Δραγούμης γράφει στή δημοτική ἤδη ἀπό τό 1907 (βλ. τό βιβλίο του *Μαρτύρων καί ἠρώων αἶμα*). Μιά ξεκάθαρη τοποθέτησή του εἰδικά γιά τό κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ ὑπάρχει στό: Ἰων Δραγούμης, *Ὅσοι ζωντανοί*, Ἀθήνα 1926, σ. 27-36.

Δύο σχεδόν δεκαετίες μετά τήν πρώτη ἔκδοση τῆς *Συνοπτικῆς Ἱστορίας* τοῦ Ρίτσαρντ Κλόγκ, ἡ ἔρευνα στό συγκεκριμένο ζήτημα δέν φαίνεται νά προχωρήσει ἰδιαίτερα. Τό 2009, ὁ Θάνος Βερέμης στήν εἰσαγωγή τοῦ συλλογικοῦ ἔργου *Ὁ Μεταξᾶς καί ἡ ἐποχή του* γράφει: «Μία ἄλλη ἐνδιαφέρουσα πλευρά τοῦ δικτάτορα ἦταν ἡ ἀγάπη του γιά τή δημοτική γλῶσσα, πού, κατ' αὐτόν, ἀποτελοῦσε ἀδιάφραστη ἀπόδειξη τῆς πολιτισμικῆς συνέχειας στίς λαϊκές συνειδήσεις»⁶. Ἀφήνω κατά μέρος τίς θετικά φορτισμένες λέξεις («ἐνδιαφέρουσα πλευρά», «ἀγάπη») μέ τίς ὁποῖες ὁ Βερέμης γεμίζει τό πρῶτο μέρος τῆς φράσης του πετυχαίνοντας ἔτσι νά ἀπαλύνει τόν ἀναπόφευκτο χαρακτηρισμό «δικτάτορας» (δέν θά εἶναι ἄλλωστε ἡ μόνη φορά πού θά τό κάνει⁷), γιά νά ἐπικεντρωθῶ στό δεύτερο, ἐξηγητικό τῆς μέρος. Εἰσάγοντας τήν ὀπτική τοῦ ὑποκειμένου («κατ' αὐτόν»), ὁ Βερέμης ἀφήνει νά διαφανοῦν οἱ ἀμφιβολίες του γιά τήν ἐξηγητική ἀξία τῆς ἴδιας του τῆς φράσης. Πράγματι, παρότι τό νόημα πού προσδίδει ἕνα ἱστορικό ὑποκείμενο στίς ἐνέργειές του ἔχει τήν ἀξία του, δέν ἀποτελεῖ πάντοτε τήν πιό πειστική ἐξήγηση αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν. Χρειάζεται νά ἀναλυθεῖ ἡ συγκεκριμένη περίσταση ἐντός τῆς ὁποίας διατυπώθηκε μιᾶ θέση, ὥστε νά διαπιστωθεῖ ἂν σέ αὐτή τή θέση κατοπτρίζονται οἱ πεποιθήσεις του ἢ κάποια ἄλλη δεξιότητά του, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ ἐτοιμότητα νά ἀξιοποιεῖ ἐργαλειακά τήν κυρίαρχη ἰδεολογία ἢ νά ἀνταποκρίνεται σέ ἀνάγκες τῆς συγκυρίας.

Σέ ποιά περίσταση διατύπωσε ὁ Μεταξᾶς τή θέση πώς ἡ δημοτική γλῶσσα καταδεικνύει τήν πολιτισμική συνέχεια τοῦ ἔθνους; Ὅσο μύορεσα νά ἐντοπίσω (διότι ὁ Βερέμης δέν παραθέτει τήν πηγή του) τοῦτο συνέβη στόν *Ἐπίλογο* τῆς σειρᾶς τῶν 70 ἄρθρων πού δημοσίευσε στήν ἐφημερίδα *Καθημερινή* ἕνα καί πλέον ἔτος πρῖν ἀναλάβει τή διακυβέρνηση τῆς χώρας καί τά ὁποῖα ἀποσκοποῦσαν στήν ἀποδόμηση τῆς βενιζελικῆς πολιτικῆς ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ καί ἐξῆς⁸. Ἡ «Ἑλληνική νεότης», ἰσχυρίζεται ἐκεῖ ὁ Μεταξᾶς, ἔχει ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπό ἕνα νέο ἐθνικό ἰδανικό. Ἡ Μεγάλη Ἰδέα, ἡ ὁποία συνεῖχε ἰδεολογικά τούς

6. Θάνος Βερέμης (ἐπιμ.), *Ὁ Μεταξᾶς καί ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα 2009, σ. 11-22 (τό παράθεμα σ. 16).

7. Βλ. τόν πρόλογο του στή σειρά μελετῶν μέ τόν γενικό τίτλο «Ἡγέτες», οἱ ὁποῖες διανεμήθηκαν τό φθινόπωρο τοῦ 2014 ἀπό τήν ἐφημερίδα *Καθημερινή*. Γράφει ἐκεῖ: «Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἂν καί δικτάτορας, προετοίμασε τή χώρα γιά τήν ξένη εἰσβολή καί τόν ἑλληνικό θρίαμβο στά βουνά τῆς Ἀλβανίας».

8. ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 23 Ἰαν. 1935. Ἀναδημοσιεύεται στό Ἰωάννης Μεταξᾶς, *Τό προσωπικό του ἡμερολόγιο*, τ. 4, Ἀθήνα χ.χ., σ. 611-615. Τόσο ὁ «Ἐπίλογος» ὅσο καί τά ὑπόλοιπα ἄρθρα πού ὁ Μεταξᾶς δημοσίευσε στήν *Καθημερινή* ἀπό 13 Ὀκτωβρίου 1934 ὡς 23 Ἰανουαρίου 1935, συνομιλοῦσαν μέ τή σειρά ἄρθρων πού δημοσίευσε ὁ Βενιζέλος στήν ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα* ἀπό 11 Ὀκτωβρίου ὡς 28 Νοεμβρίου 1934. Τά ἐκατέρωθεν ἄρθρα ἔχουν συγκεντρωθεῖ στόν τόμο: *Ἡ ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ κατά τήν ἀρθρογραφία τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καί τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ*, Θεσσαλονίκη 1994.

Ἕλληνες ὡς τό 1922, «κατέπεσαν ὀριστικά εἰς συντρίμματα» ὕστερα ἀπό τή λανθασμένη μικρασιατική πολιτική πού ἀπέληξε στήν «ἐκδίωξιν τῶν Ἑλλήνων» ἀπό τήν Ἀνατολή. Μά κι ἂν ἐξέπνευσε ἐκείνη ἡ *βυζαντινή* ἐκδοχή τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὁ στόχος δηλαδή τῆς ἐδαφικῆς ἐπέκτασης, μπορεῖ νά ἀναστηθεῖ ἡ *ἀρχαία* ἐκδοχή τῆς, ἡ οἰκονομική καί πολιτισμική «κυριαρχία» τοῦ ἑλληνισμοῦ στή Μεσόγειο. Μιά τέτοια κυριαρχία εἶναι ἐφικτή, διότι ἡ «ἰδιοφυΐα» τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἔγκειται ἀκριβῶς στήν ἰκανότητά της νά δοῦ καί νά δημιουργεῖ ἐκτός τῶν κρατικῶν ὁρίων. Ἡ «ἰδιοφυΐα» αὐτή εἶναι ἀκόμη ἐνεργή, διότι ἐμεῖς οἱ νέοι Ἕλληνες δέν κατοικοῦμε ἀπλῶς στόν ἴδιο χῶρο μέ τούς ἀρχαίους, ἀλλά εἴμαστε «ἐξέλιξις φυσιολογική μίας καί τῆς αὐτῆς φυλῆς μέσω τῶν αἰώνων».

Στό σημεῖο αὐτό, γιά νά ἰσχυροποιήσει τόν συλλογισμό του περὶ βιολογικῆς συνέχειας, ὁ Μεταξᾶς καταφεύγει σέ ἕνα πολιτισμικό στοιχεῖο, τή γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Ἡ «καθομιλουμένη», θά ἰσχυριστεῖ, παρὰ τίς πολλαπλές ἐκδοχές της, πού ὀφείλονται στίς ἱστορικές περιπέτειες τοῦ ἔθνους, εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἐξέλιξη μίας καί τῆς αὐτῆς γλῶσσας, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ἐπιστρατεύει, δηλαδή, κάπως ἀδόκιμα καί ἐργαλειακά ἕνα πολιτισμικό στοιχεῖο, τή ζωντανή γλῶσσα τοῦ λαοῦ, γιά νά καταδείξει τή «φυλετική συνέχεια» τῶν νέων Ἑλλήνων μέ τούς ἀρχαίους καί συνακόλουθα τήν ἐγγενή τους ἰκανότητα νά ἀνακτήσουν τήν ἡγεμονία πού ἐκείνοι εἶχαν πετύχει στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Μεσογείου. Προκειμένου ὁμως νά μὴν ταυτιστεῖ μέ τήν πολιτική τῶν Φιλελευθέρων στό γλωσσικό ζήτημα, ὁ Μεταξᾶς θά ἐπικρίνει δριμύτατα ὅσους προσπάθησαν νά τυποποιήσουν καί νά ρυθμίσουν «τόν ζωντανόν αὐτόν ὄργανισμόν, τήν καθομιλουμένην γλῶσσαν μας», νά περιορίσουν τήν ποικιλία της καί νά τήν καταστήσουν «στατικόν κατασκευάσμα, ὀριστικῆς μορφῆς» – θά ἐπικρίνει δηλαδή τούς δημοτικιστές παιδαγωγούς τοῦ Μεσοπολέμου: τόν Γληνό, τόν Δελμοῦζο, τόν Τριανταφυλλίδη.

Οἱ συλλογισμοί πού ξεδιπλώνονται στόν *Ἐπίλογο* δέν συνιστοῦν βέβαια κάποια στράτευση τοῦ Μεταξᾶ στόν δημοτικισμό, μά οὔτε πιστοποιοῦν κάποια ἰδιαίτερη ἀγάπη του γιά τή δημοτική γλῶσσα. Ἄλλωστε, ὅπως καί στά δημόσια κείμενά του ἔτσι καί στίς προσωπικές του σημειώσεις, ὁ ἴδιος προτιμοῦσε πάντοτε τήν ἀπλή καθαρεύουσα: «Ἀνάπαυσις. Δέν ἔχω ὄρεξιν διά ἀρθρογραφίαν. Ἐκουράσθην», σημείωνε γιά παράδειγμα στό *Ἡμερολόγιό* του σέ μιὰ ἀνάπαυλα ἀπό τή συγγραφή τῶν 70 ἀρθρῶν του⁹. Ἄν κάτι διακρίνουμε πράγματι στόν *Ἐπίλογο* εἶναι ἡ ἐτοιμότητα τοῦ Μεταξᾶ νά ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπό τούς συντηρητικούς καί τήν ἐμμονή τους μέ τήν καθαρεύουσα, ἐφόσον πολιτικές καί ἰδεολογικές ἀνάγκες τό ἀπαιτήσουν. Μέ τέτοιες ἐπιτακτικές ἀνάγκες ἦρθε ἀντιμέτωπος ὁ Μεταξᾶς ὅταν ἀνέλαβε τή διακυβέρνηση τῆς χώρας, μά κυρίως στή συγκυρία τοῦ 1938, ὅταν χρειάστηκε νά ἀποσαφηνίσει τόν χαρακτήρα τοῦ καθεστώτος του.

Οἱ ἀνωτέρω δύο βιβλιογραφικές ἀναφορές σχολιάστηκαν ἐκτενέστερα καί

9. Ι. Μεταξᾶς, *δ.π.*, σ. 142 [ἐγγραφή 3 Ἰαν. 1935].

περισσότερο αὐστηρά ἀπ' ὅσο ἴσως θά ἄρμοζε, προκειμένου νά δειχθεῖ ὅτι οἱ ἀποτιμήσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου (ὑπάρχουν κάμποσες στήν εἰδική κυρίως βιβλιογραφία¹⁰), ἀλλά καί οἱ ἀμήχανες σιωπές (ἐπίσης ἀρκετές¹¹), περισσότερο διατυπώνουν ἓνα πρόβλημα παρά συνεισφέρουν στήν ἐπίλυσή του. Μέ αὐτό τό πρόβλημα θά δοκιμάσω νά ἀναμετρηθῶ στήν παρούσα μελέτη, μέ τή φιλοδοξία νά συμβάλω στήν οἰκοδόμησι μιᾶς πρότασης πού θά ἐξηγεῖ πειστικά τίς ἰδιοτυπίες τῆς γλωσσικῆς πολιτικῆς τοῦ καθεστώτος τῆς 4ης Αὐγούστου, τήν ἀπόκλισή της δηλαδή ἀπό τό καθιερωμένο σχῆμα *φιλελεύθεροι δημοτικιστές ἐναντίον συντηρητικῶν καθαρολόγων* ἢ, εὐρύτερα, *φιλελεύθερη (ἐκπαιδευτική) μεταρρύθμιση ἐναντίον συντηρητικῆς ἀντιμεταρρύθμισης*. Στίς ἰδιοτυπίες, μά καί στίς ἀντιφάσεις της· διότι, ὅπως θά προσπαθῶ νά δείξω στή συνέχεια, ὑπάρχει μία τομῆ στό ζήτημα τῆς γλωσσοεκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἐντοπίζεται στό μέσον τῆς ζωῆς τοῦ καθεστώτος καί συνδέεται μέ τό εὐρύτερο ἐγχείρημα τῆς μεταμόρφωσης του ἀπό μιᾶ συντηρητική αὐταρχική δικτατορία σέ ἓνα φασιστικό ὀλοκληρωτικό καθεστῶς¹².

10. Περιορίζομαι ἐδῶ στό κύκνειο ἄσμα τοῦ δασκάλου μου Ἀλέξη Δημαρά. Γράφει ἐκεῖ τά ἀκόλουθα: «Ὅσο γιά τήν ὑποστήριξη τῆς δημοτικῆς ἀπό τόν Μεταξᾶ εἶναι, νομίζω, πιά κοινά ἀποδεκτό ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος τῶν προσωπικῶν του πολιτικῶν ἀμφιταλαντεύσεων καί, κυρίως, τῆς συνηθισμένης προσπάθειας τῶν ἀπολυταρχικῶν ἀρχόντων νά χρησιμοποιοῦν ἀπλό καί κατανοητό λόγο γιά νά ἐπηρεάζουν ἀποτελεσματικά τά ἀνεπαρκῶς μορφωμένα λαϊκά κοινωνικά στρώματα»: Ἀλέξης Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκπαίδευσης. Τό «ἀνακοπτόμενο ἄλμα»*, Ἀθήνα 2013, σ. 205. Ὡς πρὸς τό δεύτερο σκέλος τῆς ἐξήγησής, ἀρκεῖ κάποιος νά ὑπενθυμίσει τά ἀπείρου κάλλους καθαρευουσιάνικα τῶν συνταγματάρχων τῆς Ἑπταετίας (καί τῆ σύστοιχη γλωσσική τους πολιτική) γιά νά δείξει ὅτι διόλου δέν ὑπῆρξε συνηθισμένη πρακτική τῶν «ἀπολυταρχικῶν ἀρχόντων» ἡ καταφυγή στή δημοτική. Ὡς πρὸς τό πρῶτο σκέλος, «τίς προσωπικές πολιτικές ἀμφιταλαντεύσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Μεταξᾶ», ἡ παρενθετική ἀναφορά δέν ἐπαρκεῖ, καθὼς δέν κατονομάζονται αὐτές οἱ ἀμφιταλαντεύσεις, δέν προσδιορίζονται χρονικά καί, κυρίως, δέν ἀναλύεται ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο συναρτῶνται μέ τή δημοτική γλῶσσα. Βέβαια, σέ μιᾶ γενική σύνθεση ὅλα τοῦτα δέν θά ἦταν δυνατόν νά ἀναπτυχθοῦν ἐξαντλητικά, ἀλλά θά μπορούσαν νά διατυπωθοῦν ἐπιγραμματικά, διότι σίγουρα δέν εἶναι αὐτονόητα οὔτε «κοινά ἀποδεκτά».

11. Ὁ Παντελής Κυπριανός, γιά παράδειγμα, στό οἰκεῖο κεφάλαιο τῆς (πολύ καλῆς) συγκριτικῆς του σύνθεσης δέν ἀγγίζει διόλου τό ζήτημα· βλ. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης*, Ἀθήνα 2004, σ. 184-204. Παρόμοια ὁ Σήφης Μπουζάκης στή δική του παλαιότερη συνθετική ἀπόπειρα· βλ. Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Ἐκπαίδευση (1821-1998)*, Ἀθήνα 2^η 1999, σ. 89-90.

12. Τό κεντρικό αὐτό ἐπιχείρημα ἔχω ὑποστηρίξει τό 2005 στό κείμενό μου: Χάρης Ἀθανασιάδης, «Ἡ “Ὑπόκωφος Ἀντίστασις”: Ἐκπαιδευτικός δημοτικισμός καί 4η Αὐγούστου (1936-38)», π. *Παιδεία καί Κοινωνία*, τχ. 7, 2005, σ. 18-21. Τό ἴδιο ἐπιχείρημα ἐνυπάρχει σέ κάπως λαθάνουσα μορφή στήν καλή ἀπό πολλές ἀπόψεις μελέτη τῆς Ζαφειρούλας Καγκαλιίδου· βλ. Ζαφειρούλα Καγκαλιίδου, *Ἐκπαίδευση καί πολιτική. Ἡ περίπτωση τοῦ καθεστώτος τῆς 4ης Αὐγούστου*, Θεσσαλονίκη 1999.

Ἡ ἔνταση τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀντιμεταρρύθμισης (1936-1938)

Ἐνάμιση μήνα μετά τὴν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς θά παραχωρήσει μία συνέντευξη στὸν Κωστή Μπαστιᾶ – ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικούς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν τῆς περιόδου, ὁ ὁποῖος ἕνα χρόνο ἀργότερα θά συσφίξει τίς σχέσεις του μέ τὸ καθεστῶς, ἀναλαμβάνοντας τὴ Γενικὴ Διεύθυνση Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν (πού συστάθηκε στό Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας) καί, μέσω αὐτῆς, τὴ διεύθυνση τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου. Στὴ συνέντευξη ἐκείνη, ἀνάμεσα σέ ἄλλα πού ἀφοροῦσαν κυρίως τὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ τοῦ καθεστώτος, ὁ Μεταξᾶς θά κάνει τὴν ἀκόλουθη σύντομη ἀναφορά στό γλωσσικό ζήτημα: *Οὐδέποτε ἐσκέφθην νά θέσω περιορισμούς εἰς τὴν γλῶσσαν. Οὔτε εἶναι δυνατόν ἐθνικὴ ἡμεῖς Κυβέροντες νά εἴμεθα ἐχθροὶ τῆς γλώσσης ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ μέγας ποιητὴς Σολωμὸς ἔγραψε τὸν ἐθνικὸν μας ὕμνον (...) Τὸ ἀτύχημα εἶναι ὅτι ἡ ἄρχουσα τάξις μέχρι σήμερον ἠθέλησε νά συγγέῃ τὸν δημοτικισμόν πού εἶναι κίνημα καθαρῶς ἐθνικόν μέ τὸν κομμουνισμόν. Αὐτὴ ἡ σύγκυσις δέν ἐπιτρέπεται πλέον, διότι δέν ὠφελεῖ παρὰ μόνον τοὺς κομμουνιστάς*¹³.

Τοῦτῃ ἢ φράσει ἔχει ἐπισημανθεῖ καί ἀναδειχθεῖ ἀπὸ κάμποσους ἐρευνητές. Ἐκεῖνο πού δέν ἔχει ἐπισημανθεῖ εἶναι πῶς, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἡμέρα, μιά φιλικὴ πρὸς τὸ καθεστῶς ἐφημερίδα, ἡ *Πρωία*, θά δημοσιεύσει στὴν πρώτη της σελίδα ἕνα ἐκτενές ἄρθρο τοῦ Ἀλέξανδρου Δελμούζου, τοῦ ἐπιφανέστερου ἀπὸ τοὺς παιδαγωγούς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ. Στό κείμενο αὐτό, πού φέρει τὸν τίτλο «Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ ὁ κομμουνισμός»¹⁴, ὁ Δελμούζος, ἀνασκοπώντας τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα ἀπὸ τὸ 1908 ὡς τὸ 1936, ἐπιχειρεῖ νά τεκμηριώσῃ ἱστορικὰ καὶ λογικὰ τὴ διάκριση πού ἔκανε καί ὁ Μεταξᾶς: *Ἄλλο δημοτικισμός, ἄλλο κομμουνισμός. Ὁ δημοτικισμός εἶναι ἐθνικὸ κίνημα. Ὁ κομμουνισμός ὄχι. Ἡ συνάφεια ἀνάμεσα στὰ δύο κινήματα εἶναι παντελῶς ἀνπρόστατη καὶ ὀφείλεται στὴν κακόπιστη καὶ ἀθέμιτη πολεμικὴ τῶν συντηρητικῶν διανοουμένων. Εἶναι ἀλήθεια, ἀναγνωρίζει ὁ Δελμούζος, πῶς στὴ σύγκυση συνέβαλε ἡ πολιτικὴ πορεία τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ πρωτεργάτης τοῦ δημοτικισμοῦ στίς δεκαετίες τοῦ 1910 καὶ τοῦ 1920, ἐξελίχθηκε κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 σέ «ὑπαρχηγὸ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος». Ἀλλὰ αὐτό εἶναι πρόβλημα τοῦ Γληνοῦ, ὄχι τοῦ δημοτικισμοῦ.*

Ἡ χρονικὴ σύμπτωση τῶν δύο δημοσιευμάτων, τὸ κοινὸ ἐπιχείρημα πού προτάσσουν, τὸ πολιτικὸ προφίλ τῶν ἐντύπων ὑποδοχῆς καὶ ἡ ἀνάμειξη τοῦ Κωστή

13. ἔφ. *Βραδυνή*, 15 Σεπτ. 1936. Στό δεύτερο μέρος τῆς συνέντευξης, πού δημοσιεύθηκε στὴν ἴδια ἐφημερίδα τὴν ἐπομένη, δέν ὑπάρχει εἰδικὴ ἀναφορά στὴ γλώσσα· βλ. «Ὁ πρῶτος Ἕλληνας πολιτικός πού γερφωώνει τὸ χάσμα πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς Ἑλλάδος», ἔφ. *Βραδυνή*, 16 Σεπτ. 1936.

14. Ἀ[λέξανδρος] Δελμούζος, «Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ ὁ κομμουνισμός», ἔφ. *Πρωία*, 15 καὶ 16 Σεπτ. 1936.

Μπαστιᾶ, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε ἀμφίπλευρες σχέσεις, μᾶς κάνουν νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν καί κατά πόσο ὑπῆρξε κάποιος σχεδιασμός. Ἀνεξάρτητα, ὅμως, ἀπό προθέσεις καί σχέδια, οἱ δηλώσεις τοῦ Μεταξᾶ καί ἡ ἀνάλυση τοῦ Δελμούζου θεμελίωσαν ἀρκετά νωρίς ἕναν ἐλάχιστο κοινό τόπο ἀνάμεσα στό καθεστῶς καί τούς δημοτικιστές, ὁ ὁποῖος ἀργότερα θά διευρυνθεῖ σημαντικά. Στή συγκυρία ὅμως τοῦ 1936, ὅλα τοῦτα διόλου δέν θά ἐμποδίσουν τόν Ὑπουργό Παιδείας τοῦ καθεστώτος, τόν Κωνσταντῖνο Γεωργακόπουλο, νά χαράξει μιᾶ γλωσσική καί εὐρύτερα ἐκπαιδευτική πολιτική ἐντελῶς ἀναμενόμενη, καθότι τυπικά συντηρητική. Ἐνα μόλις μήνα μετά τίς δηλώσεις τοῦ Μεταξᾶ, στίς 17 Ὀκτωβρίου 1936, ὁ Γεωργακόπουλος, μέ μιᾶ ἐγκύκλιό του πρὸς ὅλα τὰ σχολεῖα τῆς χώρας, θά ἐπιχειρήσει νά ἀπαξιώσει τόν δημοτικισμό ἐμφανίζοντάς τον ξανά, ὅπως ὅλοι οἱ συντηρητικοὶ καθαρολόγοι κατά τή δεκαετία τοῦ 1920, ὡς Δούρειο Ἴππο τοῦ κομμουνισμού. Ὅσοι διαχειρίστηκαν τὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα στίς δύο προηγούμενες δεκαετίες, διατείνεται ὁ Γεωργακόπουλος, ὑπονοώντας βεβαίως τούς δημοτικιστές, ἀποδείχτηκαν ἀνίκανοι νά περιλάβουν εἰς τὴν μικρὰν ψυχὴν των τὴν ἀπέραντον καί ἱερὰν ἔννοιαν τῆς Πατρίδος. [Ἀντιθέτως] προσεπάθησαν [συνειδητὰ] νά ὑπονομεύσουν τὴν θρησκείαν, τὴν πατρίδα καί τὴν οἰκογένειαν [καί ἐντέχνως ἐνεφάνισαν] τὴν ἀποσυνθετικὴν αὐτῶν προσπάθειαν ὡς «ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση». Αἱ συνέπειαι τῆς ἀνιέρου ταύτης προσπαθείας εἶναι γνωσταί. Ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν τὸ κύμα τῆς ἀγραμματοσύνης ἠῤῥξανε, τὰ κρούσματα τῆς ἀνηθικότητος ἐπολλαπλασιάζοντο, αἱ συνειδήσεις τῶν διδασκάλων διεφθείροντο καί τὸ σχολεῖον ἐχρησιμοποιεῖτο οὐχί σπανίως ὡς μέσον τῆς προπαγανδευτικῆς τῆς κομμουνιστικῆς ἐπιβολῆς¹⁵.

Ἀπὸ τὴν ὀπτική, συνεπῶς, τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, οἱ συγκρούσεις γιὰ τὴ γλώσσα καί τὸ σχολεῖο συνεχίζονται καί στό δεύτερο μισό τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 νά ἀπιοῦν τὴν ἐνδοαστική ἀντίθεση τοῦ φιλελευθερισμοῦ μέ τόν συντηρητισμό, ὅπως αὐτὴ ἐκτυλίχθηκε στὰ τρία μεταρρυθμιστικὰ ἐγχειρήματα τοῦ Μεσοπολέμου καί τίς ἰσάριθμες ἀκυρώσεις τους (1917-20, 1923-25, 1929-32). Στὴν κατεύθυνση αὐτή, ὁ Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, φορέας ἄλλωστε ὁ ἴδιος μιᾶς ἀκραίας ἐκδοχῆς τοῦ συντηρητικοῦ ἀσπισμοῦ, θά ἐργαστεῖ συστηματικά, σέ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς διατεῦς θητείας του, προκειμένου νά ὀλοκληρώσει τὴν ἀκύρωση τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1929, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη ἐν μέρει συντελεστεῖ στὴν περίοδο τῶν κυβερνήσεων τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, ἀπὸ τὸ 1933 ὡς τὸ 1935.

Πράγματι, ἡ δημοτικὴ γλώσσα, ἡ ὁποία μέ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929 εἶχε ἀπλωθεῖ στίς ἔξι τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ καί στίς δύο πρῶτες τοῦ Γυμνασίου, θά περιοριστεῖ ἀρχικά στίς τέσσερις πρῶτες τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ καί, ἀπὸ τὸ 1937, μόνο στίς τρεῖς, διότι παράλληλα ἐπιβλήθηκε ἡ συρρίκνωση τοῦ Δημοτικοῦ σέ

15. Ἀλέξης Δημαράς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δέν ἐγινε*, τ. Β', Ἀθήνα 1974, σ. 189-190.

τέσσερα χρόνια και, ὡς ἐκ τούτου, ἡ Δ' τάξη θεωρήθηκε προπαρασκευαστική γιὰ τὸ ὀκτάχρονο πλέον Γυμνάσιο. Ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὲς τὶς τρεῖς μόλις τάξεις, ἡ δημοτική τῶν ἀναγνωστικῶν εἶχε ἤδη ὑποστῆ (ἀπὸ τὸ 1934) μικρὲς ἀλλαγές στοὺς τυπικό της πού σκοπὸ εἶχαν νὰ προλειάνουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν καθαρεύουσα¹⁶. Τὸ θρυλικὸ *Ἀλφαβητάρι μὲ τὸν Ἥλιο*, γιὰ παράδειγμα, πού μὲ τόση περηφάνια ἐπανεξέδωσε καὶ διένειμε τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 2013 ἡ ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα*¹⁷, δὲν εἶναι τὸ ἀλφαβητάρι τοῦ 1919, ὅπως τὸ ἔγραψε ὁ Δελμούζος καὶ τὸ ἐπιμελήθηκε ὁ Τριανταφυλλίδης, ἀλλὰ ἡ γλωσσικὰ ἀνασκευασμένη ἔκδοσις τοῦ 1935, ἡ ὁποία διατηρήθηκε στὰ σχολεῖα ὡς τὸ σχολικὸ ἔτος 1938-39¹⁸.

Μὲ ὅλα τοῦτα, τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο, τὸ μοναδικὸ σχολεῖο πού παρῆγε στοιχειώδη μόρφωσις σὲ ὅλα τὰ ἑλληνοπούλα, ἔχασε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης διετίας τοῦ καθεστώτος τὴν ἐλάχιστη αὐτοτέλειά του καὶ τὸν χαρακτήρα του ὡς σχολείου τοῦ λαοῦ (τὸν ὁποῖο εἶχε σὲ κάποιο βαθμὸ καταφέρει νὰ ἀποκτήσει μὲ τὶς βενιζελικὲς μεταρρυθμίσεις) καὶ κατέστη κονίστρα γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ μικροῦ ποσοστοῦ τῶν μαθητῶν πού θὰ συνέχιζαν στοὺς Γυμνάσιο. Ἀλλὰ καὶ τὸ Γυμνάσιο ἐνέτεινε ἐκ νέου τὸν μονομερῆ κλασικιστικὸ του προσανατολισμό. Ἡ καθαρεύουσα καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά θὰ κυριαρχήσουν ἀκόμα καὶ στὰ λεγόμενα Ἀστικά Σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἰδρύθηκαν γιὰ νὰ προετοιμάσουν τοὺς νέους γιὰ τὸν πρακτικὸ βίον. Ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο συνιστᾷ ἀναχρονισμό μὰ ἄλλη ἐξήγησις πού προτάθηκε, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ δημοτικὴ γλῶσσα υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸ καθεστῶς «ἐπειδὴ ἡ καθιέρωσή της στοὺς σχολεῖο ἀποτελοῦσε *προϋπόθεση* γιὰ τὴν πρακτικοποίηση τοῦ χαρακτήρα τῶν σπουδῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης»¹⁹. Τὸ καθεστῶς ἐνδιαφέρθηκε εὐθύς ἐξαρχῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης, ἀλλὰ ἡ ἀπαξίωσις τῆς δημοτικῆς θὰ συνεχιστεῖ μὲ ἔντασι γιὰ δύο ἀκόμη χρόνια.

Τοῦτες οἱ θεσμικὲς ρυθμίσεις συνοδεύτηκαν ἀπὸ σύστοιχες κινήσεις στοὺς χώρους τῶν παιδαγωγικῶν ἐντύπων καὶ στοὺς σώμα τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας, ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία τῶν τεσσάρων παιδαγωγικῶν ἐντύπων ἀπὸ τὰ ἑξὶ συνολικά πού κυκλοφοροῦσαν. Τὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν τὰ συνδικαλιστικά ἔντυπα τῶν δασκάλων καὶ τῶν καθηγητῶν καὶ ἀπαγορεύτη-

16. Θὰ σχολιάσει ὁ Δελμούζος: «Ἀλλὰ καὶ τὴ δημοτικὴ τὴν ἄλλαξαν σὲ βασικά της στοιχεῖα, ἔτσι πού τὴν ἔκαναν ἀγνώριστη καὶ ἀναρχική· μὴ γλῶσσα ἀγλωσση καὶ συχνὰ κωμική...»: Ἀλέξανδρος Δελμούζος, *Ἀνάλεκτα*. «*Ἡ γλῶσσα εἶναι μόνον μέσον*», Ἐποπτεία: Ἀλέξης Δημαρᾶς, Ἐπιμέλεια: Ἀλεξάνδρα Πατρικίου, Ἀθήνα, Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν / Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη - Ἐταιρεία Σπουδῶν καὶ Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ, 2014, σ. 416-417.

17. ἔφ. *Τὸ Βῆμα*, 8 Σεπτ. 2013.

18. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς διαμαρτυρίας τοῦ Δελμούζου στὴν ἔφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 2, 4 καὶ 9 Ὀκτ. 1935. Περιλαμβάνονται ἐπίσης στοὺς Α. Πατρικίου, *Ἀνάλεκτα*, ὅ.π., σ. 387-389.

19. Δήμητρα Ρηγοπούλου, «Ὁ Δημοτικισμὸς τοῦ Μεταξᾶ. Ἕνα ἱστορικὸ παράδοξο», 2002, <http://metaxas-project.com> [ἀνάκτησις: 18/8/2013].

καν κυρίως ὡς συνδικαλιστικά – παρότι ταυτοχρόνως ἦταν καὶ δημοτικιστικά. Τὰ ἄλλα δύο, ὅμως, ἦταν ἀμγῶς παιδαγωγικά περιοδικά, προπύργια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ στὴ συγκυρία ἐκείνη. Ἡ *Σχολικὴ Ἐφημερίς*, πού ἐπικεντρωνόταν σέ ζητήματα ἐφαρμοσμένης παιδαγωγικῆς καὶ εἶχε ὡς συνεργάτες κυρίως δημοτικιστὲς δασκάλους, καὶ ἡ *Παιδεία*, πού συσπειρώνει τὴν ὑψηλὴ διανοήση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ²⁰. Σέ ἀντίθεση μὲ τὰ δημοτικιστικά ἔντυπα, τὰ δύο συντηρητικὰ παιδαγωγικά περιοδικά, τὰ *Ἐκπαιδευτικὰ Χρονικά* καὶ ὁ *Ἐρμῆς*, συνέχισαν νὰ ἐκδίδονται ἀνενόχλητα – ὑπάρχουν μάλιστα ὀρισμένες ἐνδείξεις ὅτι ἐνισχύονταν ποικιλότροπα²¹.

Ἡ δὴλωση, συνεπῶς, τοῦ Μεταξᾶ στὴν ἐφημερίδα *Βραδυνή* καὶ ἡ προβολὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Δελμούζου ἀπὸ τὴ φιλικὴ πρὸς τὸ καθεστῶς *Πρωΐα* διόλου δὲν θὰ ἐμποδίσουν τὸν πλήρη ἐξοβελισμό τῆς δημοτικῆς γλῶσσας ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Φαίνεται πὼς τὰ δύο δημοσιεύματα στὴ συγκυρία τοῦ 1936 δὲν στόχευαν νὰ προὐδεάσουν ἢ νὰ ἐπηρεάσουν τὴν κρατικὴ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ, ἀλλὰ ἀποσκοποῦσαν σέ κάτι λιγότερο φιλόδοξο, μὰ ἐπεῖγον καὶ ἀναγκαῖο: νὰ διαχωρίσουν τοὺς πρώην φιλελεύθερους δημοτικιστὲς (ἀλλὰ πλέον ὄλο καὶ περισσότερο ἀπολίτικους) ἀπὸ τοὺς «ἐπικίνδυνους» κομμουνιστὲς, ὥστε νὰ τοὺς προφυλάξουν ἀπὸ τὸν ρεβανισμό τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν πού ἐλέγχονταν κυρίως ἀπὸ τοὺς συντηρητικὸς καθαρολόγους²². Ἄν πράγματι αὐτὸς ἦταν ὁ στόχος, σέ γενικὲς γραμμὲς θὰ ἐπιτευχθεῖ: κανεὶς φιλελεύθερος δημοτικιστὴς δὲν βρέθηκε, ὅσο γνωρίζω, ἐκτὸς ὑπηρεσίας. Οὔτε καν ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος Δελμοῦζος, ὁ ὁποῖος προκάλεσε ποικιλότροπα τὸν Γεωργακόπουλο.

Πράγματι, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1936, ὅταν ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας ἔστειλε στὰ σχολεῖα τὴν ἐγκύκλιο μὲ τὴν ὁποία σιγμάτιζε τοὺς δημοτικιστὲς ὡς ὑπονομευτὲς τῆς πατρίδας, τῆς θρησκείας καὶ τῆς οἰκογένειας, ὁ Δελμοῦζος θὰ ἀπαντήσει μὲ ἐπιστολὴ, ὅπου δὴλωνε πὼς ὡς καθηγητὴς Παιδαγωγικῆς στοῦ Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης καὶ ὡς ἐπόπτης τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου θὰ συνεχίσει νὰ ἐρ-

20. Πιά το περιοδικὸ *Σχολικὴ Ἐφημερίς* βλ. Χάρης Σακελλαρίου, *Κώστας Σωτηρίων*, Ἀθήνα 1991, σ. 67-68. Πιά τὸ περιοδικὸ *Παιδεία* βλ. *Ἑλληνικὰ παιδαγωγικά περιοδικά, 1831-1974*, Ἐπιμέλεια: Χ. Ἀθανασιάδης. Ἀθήνα, Κέντρο Ἐκπαιδευτικῆς Ἐρευνας, 2004, σ. 354-356. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ τχ. 7-8 τῆς *Παιδείας* (Ιουλίου-Αὐγούστου 1936) ἦταν στοῦ στάδιο τῆς τελευταίας τυπογραφικῆς διόρθωσης ὅταν ἐπιβλήθηκε ἡ Δικτατορία. Βρέθηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ ἐκδότη του, τοῦ παιδαγωγοῦ Μίλτου Κουντουρά, καὶ ἐκδόθηκε ἐξήντα ἕξι χρόνια ἀργότερα, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2002, ἀπὸ τὴς ἐκδ. Μεταίχμι, μὲ φροντίδα τοῦ Ἀλέξη Δημαρᾶ καὶ συνεργασία δική μου.

21. Πιά τὰ δύο περιοδικά βλ. *Ἑλληνικὰ παιδαγωγικά περιοδικά*, ὁ.π., σ. 179-182, 252-254.

22. Τοῦτο φαίνεται νὰ συνάγει καὶ ὁ Κωστὴς Μπαστιάς ὅταν, μὴ βδομάδα ὕστερα ἀπὸ τὴ συνέντευξη πού πήρε ἀπὸ τὸν Μεταξᾶ, συμπεραίνει ὅτι ἡ δημοτικὴ γλῶσσα «δὲν τίθεται ἐν διωγμῷ ἀπὸ τὸ κράτος», ἐφόσον ἀναγνωρίζεται «ὡς γλῶσσα ἐθνικὴ μὲ παράδοσιν ἀσφαλῶς καθαρὰν» βλ. Ὁ Συνεργάτης [Κ. Μπαστιάς], «Σημειώσεις τῆς Δευτέρας», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 21 Σεπτ. 1936.

γάζεται στό πνεῦμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ – ἄρα ἐνάντια στήν ἐκπαιδευτική πολιτική τοῦ Ὑπουργείου. Ὡς ἐκ τούτου, θά προκαλέσει ὁ Δελμοῦζος, «ἐπιβάλλεται ἡ δι' ἀπολύσεως ἄμεσος ἀπομάκρυνσίς μου ἀπό τήν δημοσίαν θέσιν εἰς τήν ὁποίαν μέ ἐξέλεξεν ἡ ὁμόφωνος ψήφος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης»²³. Ὁ Γεωργακόπουλος δέν θά σηκώσει τό γάντι θά ἀνεχτεῖ τόν Δελμοῦζο, παρότι δέν φημιζόταν γιά τήν ἀνεκτικότητά του καί παρότι εἶχε ἰσχυρά πολιτικά στηρίγματα στό παλάτι, πού τοῦ πρόσφεραν σχετική αὐτονομία ἀπό τό περιβάλλον τοῦ Μεταξᾶ²⁴.

Ὅσοι, βεβαίως, ἀπό τούς δημοτικιστές ἐκπαιδευτικούς ἐξέλαβαν τούτη τή σχετική ἀνοχή τοῦ καθεστώτος ἀπέναντί τους ὡς πράσινο φῶς γιά τήν ἔμπρακτη προώθηση τῶν γλωσσικῶν τους προτιμήσεων, κάθε ἄλλο παρά ὠφέλησαν τήν ἐπαγγελματική τους σταδιοδρομία. Ὅταν, γιά παράδειγμα, ἕνας δημοτικιστής δάσκαλος μέ συγγραφικό ἔργο ἀξίας, ὁ Γεώργιος Δάνος, ἔστειλε ἕνα ἀντίτυπο ἑνός παιδαγωγικοῦ βιβλίου του²⁵ στόν ἰσχυρό ἄνδρα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, τόν ἐκπαιδευτικό σύμβουλο Σπυρίδωνα Καλλιάφα²⁶, ἔλαβε τήν ἀκόλουθη, ἐξόχως εὐγλωττη, ἀπάντηση: *Πολύ (...) σᾶς παρακαλῶ νά μή μέ ἀξιώσετε ποτέ τῆς τιμῆς νά μοι ἀποστείλετε δημοσίενμά σας εἰς τοιαύτην, οἰκτρῶν γλώσσων συντεταγμένον. Ἐλπίζω δέ, ὅτι καί σεῖς, ἐπειδή εἴσθε ἀκόμη νέος, θά πεισθῆτε μετ' οὐ μακρόν χρόνον, ὅτι παρηλθεν ὁ χρόνος τῆς ὀλεθρίας εἰς τήν διανοητικήν καί ἠθικήν ἀνάπτυξιν τῆς νεολαίας γλωσσικῆς ἀτασθαλίας (...)*²⁷.

Μέ τέτοια εἰκόνα στό ἐλεγχόμενο ἀπό τούς καθαρολόγους Ἐκπαιδευτικό

23. Βλ. Ἀλέξανδρος Δελμοῦζος, *Μελέτες καί πάρεργα*, Ἀθήνα 1958, σ. 327-328.

24. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, βέβαια, στό 48σέλιδο φυλλάδιο πού ἐξέδωσε τό Ὑπουργεῖο ὡς ἀπολογισμοῦ τοῦ πρώτου ἔτους καί ταυτόχρονα ὡς ἀποσαφήνιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ του προσανατολισμοῦ, ἐπαναλαμβάνονταν μέ μεγαλύτερη ἔνταση οἱ ἐπικρίσεις γιά τό ἔργο τῶν δημοτικιστῶν καί ἀναδημοσιεύονταν στό σύνολό της ἡ ἐκτενής (ἑξασέλιδη) ἐγκύκλιος τοῦ 1936. Βλ. *Ἡ ἐκπαίδευσις μετὰ τήν 4ην Ἀύγουστον. Αἱ νέαι κατευθύνσεις*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις τῆς 4ης Ἀυγούστου, 1937, σ. 5-6 καί 31-36 (τό φυλλάδιο ἔχει ἀναρτηθεῖ στή βάση δεδομένων *Ἀνέμη*). Ὑστερα ἀπό αὐτό, ὁ Δελμοῦζος ἀπέστειλε δευτέρη ἐπιστολή (25 Σεπτ. 1937) μέ τήν ὁποία κατηγοροῦσε εὐθέως τόν Ὑπουργό γιά συστηματική δυσφήμιση τοῦ ἰδίου καί τοῦ ἔργου του, κατέθετε τίς διαφωνίες του μέ τήν ἐκπαιδευτική πολιτική πού δρομολογήθηκε (ἰδιαίτερος μέ τόν περιορισμό τῆς δημοτικῆς στίς 3 πρώτες τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ) καί καταληκτικά ὑπέβαλε τήν παραιτήσή του, ἡ ὁποία ἔγινε δεκτή. Βλ. Α. Δελμοῦζος, *ἑ.π.*, σ. 331-335.

25. Πρόκειται γιά τό βιβλίο: Γεώργιος Δάνος, *Ἡ πρώτη ἀνάγνωσις καί γραφή μέ τή μέθοδο Decroly*, Ἀθήνα 1937.

26. Ὁ Σπυρίδων Καλλιάφας, ἀπό τούς βασικούς πολέμιους τῆς γλωσσοεκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης, θά διοριστεῖ ἀπό τόν Γεωργακόπουλο ὡς μέλος στό ἀναμορφωμένο (μέ τόν Ἀναγκαστικό Νόμο 767/1937) δεκαμελές Ἐκπαιδευτικό Συμβούλιο, ἐνισχύοντας ἔτσι τόν συντηρητικό χαρακτήρα του.

27. Ἀρχεῖο Δάνου, φάκ. 4, ἐπιστολή 1 (1 Νοεμ. 1937). Τό ἀρχεῖο ἀπόκειται στό Ἐργαστήριο Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκπαίδευσης τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Συμβούλιο, δέν θά ἦταν ἄστοχο νά ὑποθέσουμε πῶς ὁ Δάνος ἔχασε τή θέση τοῦ ἐπιθεωρητῆ, πού μέ ἀξιώσεις διεκδίκησε στά 1938, ἐξαιτίας τοῦ δημοτικισμοῦ του²⁸. Οἱ σιγματισμένοι, βεβαίως, ὡς κομμουνιστές δάσκαλοι καί καθηγητές εἶχαν πολύ περισσότερα νά χάσουν ἀπό μία θέση στήν ἐκπαιδευτική ἱεραρχία. Θά διωχθοῦν ποικιλοτρόπως καί ἀνηλεῶς, οἱ περισσότεροι θά ἀπολυθοῦν καί κάμποσοι θά ἐκτοπισθοῦν – ἀνάμεσά τους καί ὁ ἐπιφανέστερος ὄλων, ὁ Δημήτρης Γληνός, βουλευτής τό 1936 τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ὁ ὁποῖος θά ξοδέψει τήν ἐπόμενη τετραετία στήν Ἀνάφη, τήν Ἀκροναυπλία καί τή Σαντορίνη²⁹.

Ὡστόσο, ὀρισμένοι δραστήριοι δημοτικιστές, οἱ ὁποῖοι ἀπό πολιτική ἀποψη κινοῦνταν ἀνάμεσα στό βενιζελισμό καί τήν ἀριστερά, θά δοκιμάσουν τά ὄρια τῆς ἀνοχῆς τοῦ καθεστώτος ἐκδίδοντας τό περιοδικό *Παιδαγωγική*. Ἀφανῆς ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ ἦταν ὁ Κώστας Σωτηρίου, πνευματικό παιδί τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ³⁰. Τό τίμημα, ὡστόσο, γιά τήν ἐπιβίωσή τους ἦταν ἡ θυσία τῶν ὅποιων πολιτικῶν διαστάσεων τῆς ταυτότητάς τους – ἡ συνειδητή ὀχύρωσή τους πίσω ἀπό ἓνα ἀμύγωξ παιδαγωγικό προσωπεῖο. Πράγματι, ἡ ἐκδοση ἑνός περιοδικοῦ στό πνεῦμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ μέσα σέ συνθηκῆς ἀκράειας λογοκρισίας, φαίνεται πῶς ἦταν μιά ἐξαιρετικά λεπτή καί ἐπίπονη διαδικασία. Ἡ πλέον κρίσιμη ἐπιλογή σχετίζεται μέ τό εἶδος τῶν κειμένων. Οἱ ἄμεσες κριτικές πρός τήν

28. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1938, μέ ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλου, καλύφθηκαν 9 κενές θέσεις ἐπιθεωρητῶν Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης. Τήν περιφέρεια τῆς Παραμυθιάς πού διεκδίκησε ὁ δημοτικιστής Γεώργιος Δάνος τήν κέρδισε ὁ ὑπέρμαχος τῆς καθαρεύουσας Δημήτριος Μάγος. Βλ. Στέφανος Φίλος, *Τό χρονικό ἑνός θεσμοῦ*, Ἀθήνα 1984, σ. 96.

29. Πιά τίς διώξεις τῶν κομμουνιστῶν ἐκπαιδευτικῶν κατά τήν περίοδο τοῦ Μεταξᾶ βλ. Κωνσταντῖνος Λαβίδας, *Διώξεις ἐκπαιδευτικῶν κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου*, Ἀθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2017, σ. 134-143 [ἀνέκδοτη διπλωματική ἐργασία στό Τμήμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί Ἱστορίας]. Τό κυνήγι μαγισσῶν ἄρχισε τόν Ἰούνιο τοῦ 1938 μέ τήν ἀποκάλυψη μιᾶς «κομμουνιστικῆς συννομισίας» δασκάλων τῆς Θεσσαλονίκης. Βλ. «Νέα συνταρακτικά ἀποκαλύψεις διά τήν κομμουνιστικήν δρᾶσιν. Συνελήφθησαν 25 διδάσκαλοι πρωτοστατοῦντες εἰς τήν κίνησιν», ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 4 Ἰουν. 1938. Θά πρέπει, ὡστόσο, νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀπομάκρυνση κομμουνιστῶν ἀπό τό χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης εἶχε ἀρχίσει ἤδη μέ τό Ἰδιώνυμο τοῦ 1929, ἐνῶ γνώρισε ιδιαίτερη ἐξάραση τό 1935 – ὕστερα ἀπό τό ἀποτυχημένο βενιζελικό κίνημα – ὅταν ἀποφασίστηκαν 608 ἀπολύσεις (Ὑπουργική Πράξις 5025, *ΦΕΚ Γ'*, 97/17 Ἰουλ. 1935) καί πάνω ἀπό 3.600 δυσμενεῖς μεταθέσεις (Διάταγμα 6 Σεπτ. 1935, *ΦΕΚ* 114/9 Σεπτ. 1935) – σέ αὐτούς, ὡστόσο, περιλαμβάνονταν καί ἀρκετοί βενιζελικοί.

30. Ὁ Κώστας Σωτηρίου εἶχε ἀπολυθεῖ ἀπό τή θέση τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Διδασκαλείου Πειραιῶς ἤδη ἀπό τό 1935. Παρότι ἀπέφυγε τήν ἐξορία (φαίνεται πῶς τόν ἔσωσε ὁ ἐφοπλιστής συγγενῆς του Γ. Γρέγος), ἦταν ἀδύνατο, ὄντας γνωστός συνεργάτης τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ, νά ἀποσπάσει ἄδεια γιά ἐκδοση περιοδικοῦ. Ἔτσι, ὡς ἐκδότης καί διευθυντής τῆς *Παιδαγωγικῆς* ἐμφανίστηκε ὁ Πῶργος Βλέσσας, πού ἐξέδιδε ἤδη τό πολιτικά ἀνώδυνο περιοδικό *Παιδικός Κόσμος*. Πιά νά μειώσει περπατέρω τίς πιθανότητες νά ἀπαγορευτεῖ ἡ κυκλοφορία τῆς *Παιδαγωγικῆς*, ὁ Σωτηρίου δέν ὑπέγραφε τά κειμενά του ἢ χρησιμοποιοῦσε τά ψευδώνυμα Κ. Μήτρου καί Κ. Σιδερίτης. Βλ. Χ. Σακελλαρίου, *ὁ.π.*, σ. 68-69.

κυβερνητική εκπαιδευτική πολιτική δέν εἶχαν θέση στό ἔντυπο. Ἡ συστηματική χρήση τῆς δημοτικῆς γλώσσας ὑπογραμμίζει τή γλωσσική τοποθέτηση, ἀποφεύγεται ὅμως ἡ δοκιμακὴ τῆς ὑποστήριξη, ὅπως βεβαίως καί ὁ δοκιμακός ἔλεγχος τῆς καθαρεύουσας. Ἐπικίνδυνη περιοχὴ, καί γι' αὐτὸ ἀπαγορευμένη, παραμένει ἡ συζήτηση ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς σχολικῆς γνώσης. Ὡς μόνη διέξοδος, συντελεῖται μία πλήρης ἐπικέντρωση στό θεωρούμενο ὡς πολιτικά οὐδέτερο πεδίο τῆς Διδακτικῆς. Ἡ *Ὀλικὴ Μέθοδος* στή διδασκαλία τῆς πρώτης ἀνάγνωσης προβάλλεται συστηματικά, ἐφόσον διαχωρίζει τούς «συγχρονισμένους» δασκάλους ἀπὸ τούς συντηρητικούς, οἱ ὁποῖοι ὑπερασπίζονται τὴν *ἀναλυτικοσυνθετικὴ μέθοδο*, ἐνῶ ἡ ἐπίμονη ἐνασχόληση μὲ τὴν *ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ* ὑπενθυμίζει τὴ στενὴ σχέση τῶν δημοτικιστῶν μὲ τὸ παιδαγωγικὸ ρεῦμα τῆς *Νέας Ἀγωγῆς*. Ἡ παιδαγωγικὴ ταυτότητα τοῦ προοδευτικοῦ δασκάλου προτάσσεται ὡς τὸ ἀποδεκτὸ προσωπεῖο τῆς ἀπαγορευμένης πολιτικῆς ταυτότητας³¹. Ἀπέμεινε, ἄλλωστε, ὁ μόνος δυνατὸς τρόπος ἀναπαραγωγῆς τοῦ εκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ στό σῶμα τῶν εκπαιδευτικῶν: «Ἐστω καί μέσα ἀπὸ δῆθεν “οὐδέτερα θέματα” ὅπως τῆς διδακτικῆς καί σχολικῆς πράξης, μποροῦμε νά κρατήσουμε ξύπνιο τὸ μυαλό τοῦ δασκάλου, νά τὸν προβληματίσουμε, νά τὸν κάνουμε νά σκεφτεῖ πῶς πέρα», φέρεται νά εἶπε ὁ Γληνὸς στὸν Σωτηρίου ὅταν στὰ 1939 γύρισε ἀπ' τὴν Ἀκροναυπλία³². Μά καί σ' αὐτὰ τὰ καταρχὴν ἀκίνδυνα κείμενα τῶν λιγοστῶν συνεργατῶν, ὁ Σωτηρίου ἀφιέρωνε σημαντικό μέρος τοῦ χρόνου του γιὰ τὴν ἀμβλυνση τῆς ὁποίας αἰχμῆς: «Θά τὸ διαβάσω καί μόνον ἅμα πεισθῶ πὼς δέν θά ἔχη ἀντίρρηση ἢ λογοκρισία, τότε θά τὸ δώσω στό τυπογραφεῖο. Ἄλλιῶς θά σοῦ γράψω ἄν πρέπει νά περικοπῇ ἢ νά ἀλλάξῃ κάτι», θά γράψει σέ ἕναν συνεργάτη τοῦ περιοδικοῦ³³.

Συμπερασματικά, ὡς τὸ 1938 τίποτε δέν φαινόταν ἱκανὸ νά ἀπειλήσει τὴν κυριαρχία τῶν συντηρητικῶν καθαρολόγων στό χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης. Στὰ τέλη Νοεμβρίου, ὅμως, ὁ πανίσχυρος καί εὐνοούμενος τοῦ παλατιοῦ Ὑπουργὸς Παιδείας θά ἀποπεμφθεῖ ἀπὸ τὴν κυβέρνηση μὲ συνοπτικές διαδικασίες καί τὸ Ὑπουργεῖο θά ἀναλάβει ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀπομάκρυν-

31. Πρόκειται γιὰ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῆς αἴσθησης πού ἀποκόμισα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν τευχῶν τοῦ περιοδικοῦ πού εἶχα στή διάθεσή μου (12 τεύχη τοῦ 1938 καί ἕνα τοῦ 1939).

32. Μεταγενέστερη μαρτυρία τοῦ Κ. Καλαντζῆ· βλ. Κώστας Καλαντζῆς, *Στὸν ἀστερισμὸ τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ: Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ἰμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαῦρος*, Ἀθήνα 1985, σ. 66. Ἡ μαρτυρία παρατίθεται μὲ ἐπιφυλάξεις, καθὼς –ὅπως ἔχει δεῖξει ὁ Χαράλαμπος Νοῦτσος– ὁ Καλαντζῆς ἀνασυγκροτεῖ τίς βιογραφίες τῶν προοδευτικῶν παιδαγωγῶν τοῦ Μεσοπολέμου μᾶλλον ὡς ἀργογραφίες κατάλληλες γιὰ τίς παιδαγωγικὲς καί πολιτικὲς ἀνάγκες τῆς μεταπολιτευτικῆς περιόδου· βλ. Χαράλαμπος Νοῦτσος, *Ἡ Ρόζα καί ἡ Κλειώ*, Ἀθήνα 2011.

33. Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Κώστα Σωτηρίου στὸν δάσκαλο Γεώργιο Δάνο, συνεργάτη τῆς *Παιδαγωγικῆς*, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔστειλε χειρόγραφο βιβλίου γιὰ παρατηρήσεις καί προώθηση στό τυπογραφεῖο, Ἀρχεῖο Δάνου, φάκ. 3, ἐπιστολὴ 4 (28 Ὀκτ. 1937), ὅ.π.

ση τοῦ Γεωργακόπουλου στάθηκε ἡ ἐνεργός ἀνάμειξη του στίς διαδικασίες ἀνάδειξης νέου Ἀρχιεπισκόπου. Ὅπως ὅμως θά φανεῖ στή συνέχεια τῆς ἀνάλυσης, οἱ λόγοι ἦταν εὐρύτεροι: σχετίζονται μέ τή συστηματική προσπάθεια τοῦ Μεταξᾶ νά ἀποκτήσει τόν πλήρη ἔλεγχο τῆς κυβέρνησης καί τῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους, ὥστε νά ὀρίσει μέ σαφήνεια τόν χαρακτήρα τοῦ καθεστώτος. Σέ αὐτό τό εὐρύτερο ἐγχείρημα, τό σχολεῖο θά κληθεῖ νά συνεισφέρει μέ τόν δικό του τρόπο.

Ἡ δημοτική γλῶσσα καί ἡ φασιστική προοπτική (1938-1941)

Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἀναλαμβάνοντας προσωπικά τό Ὑπουργεῖο Παιδείας δύο χρόνια καί τρεῖς μῆνες ὕστερα ἀπό τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ καθεστώτος του (ἐπακριβῶς: στίς 29 Νοεμβρίου 1938), φρόντισε εὐθύς ἐξαρχῆς νά ξεκαθαρίσει τά ὅρια τῆς ἀνοχῆς του: «Δέν ἐπιτρέπω», τόνισε, «ἀπό κανένα –καί παρακαλῶ νά τό γνωρίζετε εἰς ὅλους τοὺς ὑφισταμένους σας– καμίαν ὑπόκωφον ἀντίστασιν εἰς τάς θελήσεις μου καθ' οἷονδῆποτε τρόπον ἐκδηλουμένην». «Ἀντίστασιν», θά διευκρινίσει, «δέν ἐννοῶ μονάχα ἐκείνην τήν ὁποῖαν φυσικά κανεῖς δέν μπορεῖ νά φέρῃ, δηλαδή ἀπό ἀπόψεως τυπικῆς, ἀλλά καί ἐσωτερικῆς, δηλαδή τήν ἔλλειψιν ἱεραρχίας καί ὑποταγῆς ἐν διανοίᾳ»³⁴. Ἡ αὐταρχική αὐτή προειδοποίηση, ἐξελήφθη ἀπό μέρος τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἱστοριογραφίας ὡς μήνυμα πρὸς τοὺς ἐκπαιδευτικούς τῆς βάσης καί δὴ τοὺς δημοτικιστές³⁵. Ἡ ἀνάγνωση αὐτῆ διαψεύδεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ πρώτη ἐγκύκλιος μέ τήν ὑπογραφή τοῦ Μεταξᾶ πού ἐστάλη στοὺς ἐπιθεωρητές τῆς «στοιχειώδους ἐκπαιδύσεως» (ἕξι μόλις ἡμέρες μετὰ τήν ἀνάληψη τοῦ ὑπουργείου Παιδείας ἀπό τόν ἴδιο) τασσόταν ξεκάθαρα ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς³⁶. Ἀπό τίς «ἐπισκέψεις μας» στά σχολεῖα, ἀναφέρεται στήν ἐγκύκλιο, «διαπιστώσαμεν μέ μεγάλην λύπην» ὅτι ἀρκετοὶ δημοδιδάσκαλοι διδάσκουν τή «μητρική γλῶσσα» «ἀφροντίστως καί πλημμελῶς», ἐνῶ συχνά παραλείπουν «τὴν διδασκαλίαν τῆς δημοτικῆς γλώσσης» ... «διδάσκοντες ἀντ' αὐτῆς τὴν γραμματικὴν τῆς καθαρευούσης». Ἡ πρακτικὴ ὁμως αὐτῆ, συνεχίζει ἡ ἐγκύκλιος, «καθιστᾷ ἐντελῶς ἄκαρπον τὴν διδασκαλίαν τοῦ σπουδαιοτάτου ἐκ τῶν μαθημάτων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, τοὺς δὲ μαθητὰς αὐτοῦ ἀνικάνους πρὸς ὀρθὴν χρῆσιν τῆς δημοτικῆς γλώσσης». Προκειμένου νά ἐκλείψει ἡ ὑπονόμευση, οἱ ἐπιθεωρητές ἐντέλλονται νά ἐπιδείξουν «ἰδιαιτέραν φροντίδα καί προσοχήν», νά καθοδηγοῦν τοὺς δασκάλους μέ συμβουλές καί ὁδηγίες καί νά λαμβάνουν «αὐστηρότατα μέτρα» ἐναντία σέ ὅσους «ἐξακολουθοῦν νά μὴ συμμορφώνονται». Ἡ ἐγκύκλιος σηματοδοτεῖ ἀναμφίβολα μιὰ ριζικὴ στροφὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ καθεστώτος σέ σχέση μέ τὴ γλῶσσα τοῦ σχολείου. Ἄν κρίνουμε ἐπίσης ἀπὸ τό γεγονός ὅτι θά

34. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση*, σ. 189-190.

35. στό ἴδιο, σ. ν'.

36. Περιλαμβάνεται ἐπίσης στό Ι. Μεταξᾶς, *ὁ.π.*, σ. 696.

ΥΜΝΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

Στή γυκιά μας τήν πατρίδα,
τήν τρανή κι ιστορική,
σὺ ἀπόμεινες ἐλπίδα,
Νεολαία ἑλληνική!

Τὴν ὀλόθερμη ψυχὴ της
ἐθνική φωτίζει αὐγὴ
κι ὁ μέγας Κυβερνήτης
τώρα ἔμπρός τὴν ὀδηγεῖ.

Ἐμπρός γιὰ μιὰ Ἑλλάδα νέα,
ἔμπρός μ' ἑλληνική καρδιά,
ἔμπρός περήφανα, γενναῖα,
ναί, τῆς Ἑλλάδος τὰ παιδιά.

Ἐμπρός ἡ δόξα ἡ παλιά μας
νὰ ξαναζήση εἶναι καιρὸς
μὲ τὸ μεγάλο Βασιλιά μας,
ἔμπρός, πάντοτ' ἔμπρός!

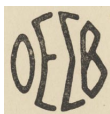
Σ. Μεταξάς

ΔΗΜ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ-ΝΙΚ. ΚΟΝΤΟΠΟΛΟΥ
ΠΑΓΛΟΥ ΝΙΡΒΑΝΑ-ΔΗΜ. Γ. ΖΗΣΗ Κ.Α.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ

γιὰ τὴν ἕκτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου

«Εἶστε Ἑλληνόπουλα καὶ εἶναι μεγάλο
πράγμα νὰ εἶναι κανεὶς Ἑλληγ.»
Ι. ΜΕΤΑΞΑΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1939

δημοσιευθεῖ σέ ὅλες τίς καθημερινές ἐφημερίδες³⁷ (φαινόμενο μᾶλλον ἀσυνήθιστο γιά μιᾶ ἀπλή ὑπουργική ἐγκύκλιο), σηματοδοτεῖ ἐπίσης τήν ἐπιλογή τοῦ Μεταξᾶ νά ἀναδείξει τή στροφή, νά τῆς προσδώσει πολιτική βαρύτητα.

Ἡ ἀποστολή καί δημοσιοποίηση τῆς ἐγκυκλίου ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ ἀρχική αὐταρχική προειδοποίηση τοῦ Μεταξᾶ δέν ἀπευθυνόταν στούς δημοτικιστές, οὔτε κáν στούς ἐκπαιδευτικούς τῆς βάσης. Ὅπως, ἄλλωστε, φανερώνει ἡ παρενθετική πρόταση («καί παρακαλῶ νά τό γνωρίσετε εἰς ὅλους τούς ὑφισταμένους σας»), ἀπευθυνόταν στά στελέχη τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καί προανήγγειλε τόν ἐπερχόμενο παραμερισμό τῶν συντηρητικῶν καθαρολόγων ἀπό τά κέντρα ἀποφάσεων καί τή συστηματική διεύρυνση τοῦ χώρου ἐπικοινωνίας τοῦ καθεστῶτος μέ τούς πρῶην φιλελεύθερους, μά πλέον ὄλο καί περισσότερο ἀποστασιοποιημένους ἀπό τήν πολιτική, δημοτικιστές. Ἡ σύνθεση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου, πού ἀποτελοῦσε τήν κορυφή τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, θά ἀνανεωθεῖ μέ τή συμμετοχή δημοτικιστῶν ὅπως ὁ παιδαγωγός Δημήτριος Λάμπας καί ἡ ψυχολόγος Σοφία Γεδεών. Οἱ πῖο γνωστές ὅμως καί πῖο σημαντικές (συμβολικά καί οὐσιαστικά) κινήσεις τοῦ Μεταξᾶ σέ αὐτή τήν κατεύθυνση ἦταν ἀναμφίβολα ἡ ἀνάθεση στόν Μανόλη Τριανταφυλλίδη νά συντάξει τή *Γραμματική* τῆς Δημοτικῆς καί ἡ ἐμφύτευση τοῦ δημοτικιστῆ καθηγητῆ Ἰωάννη Κακριδῆ στό κάστρο τῶν συντηρητικῶν καθαρολόγων: τή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Σχετικά μέ τή *Γραμματική* τῆς Δημοτικῆς ἔχει σημασία νά σημειωθοῦν τά ἀκόλουθα: Ἡ ἀπόφαση μέ βάση τήν ὁποία συγκροτήθηκε ἡ ἐπιτροπή γιά τή σύνταξη τῆς ἦταν μιᾶ ἀπό τίς πρῶτες πού ὑπέγραψε ὁ Μεταξᾶς ὡς Ὑπουργός Παιδείας – στίς 14 Δεκεμβρίου 1938, 15 μόλις ἡμέρες ὕστερα ἀπό τήν ἀνάληψη τοῦ Ὑπουργείου· πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ὀρίστηκε ὁ Τριανταφυλλίδης καί μέλη τέσσερις διακεκομμένοι δημοτικιστές μέ σημαντική παρουσία στά γράμματα καί βαθιά γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς – κανένας ὅμως ἀπό τήν Φιλοσοφική Σχολή τῶν Ἀθηνῶν³⁸. Ἡ *Γραμματική* θά ἐκδοθεῖ ἀπό τόν Ὅργανισμό Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, θά περιβληθεῖ συνεπῶς μέ τό κύρος τοῦ κράτους, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Μεταξᾶς ἔγραψε ἕναν πρόλογο, ὁ ὁποῖος τελικά δέν περιλήφθηκε λόγω τοῦ θανά-

37. Βλ. ἐνδεικτικά: «Ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς γλώσσας», ἐφ. *Βραδυνή*, 5 Δεκ. 1938 (μόνο ἡ εἰδηση): «Ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς εἰς τά σχολεῖα. Ἐγκύκλιος τοῦ κ. Μεταξᾶ», ἐφ. *Πρωία*, 6 Δεκ. 1938 (δλόκληρη ἡ ἐγκύκλιος). Ἡ ἐγκύκλιος θά δημοσιευθεῖ ἐπίσης σέ περιοπτη θέση (καί μέ «μαῦρα» γράμματα) στήν *Παιδαγωγική*, τό περιοδικό τῶν ἐπιγόνων τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ· βλ. π. *Παιδαγωγική*, τ. Β', τχ. 11-12, 1938, σ. 386.

38. Ὁ γλωσσολόγος Νικόλαος Ἀνδριώτης (μετέπειτα καθηγητής στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), ὁ λογοτέχνης Κώστας Καρθαῖος (ἀρχισυντάκτης ἀνάμεσα σέ ἄλλα τοῦ *Νομᾶ* καί διευθυντής τῶν *Νεοελληνικῶν Γραμμάτων*), ὁ γυμνασιάρχης καί μεταφραστής ἀρχαίων κειμένων Θρασύβουλος Σταύρου καί ὁ φιλόλογος Ἀχιλλέας Τζάρτζανος – ὁ μόνος πού ἀπέκλινε κατάτι ἀπό τήν γραμμὴ Τριανταφυλλίδη ὑποστηρίζοντας μιᾶ περισσότερο λόγια ἐκδοχή τῆς δημοτικῆς.

του του τόν Ἰανουάριο τοῦ 1941³⁹. Ὅλες δηλαδή οἱ κινήσεις φανέρονταν πῶς ἡ ἐπιστημονική καί θεσμική καταξίωση τῆς δημοτικῆς ἀναδείχθηκε στή συγκυρία αὐτή σέ μία ἀπό τίς προτεραιότητες τοῦ κράτους.

Ἀνάμεσα, ὡστόσο, στά πολλά ἐμπόδια πού παρεμβάλλονταν στή νέα κατεύθυνση ἦταν καί ἡ Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἡ θεσμική καί συμβολική ἰσχὺς τῆς ὁποίας θά ἦταν ἐπικίνδυνο νά ἀγνοηθεῖ πλήρως ἀκόμα καί ἀπό ἓνα αὐταρχικό καθεστῶς, καθὼς εἶχε ἐκδιπλωθεῖ ἀρκετές φορές στό παρελθόν μέ καταστροφικές γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα ἐπιπτώσεις – ἀπὸ τὰ Εὐαγγελικά τοῦ 1901 καί τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τῆς καθαρεύουσας τὸ 1911, ὡς τὴν ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπείας τοῦ 1921 καί τὰ Μαρσαλειακά τοῦ 1925. Ἦταν κρίσιμης σημασίας, συνεπῶς, νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἄλωση αὐτοῦ τοῦ ἰσχυροῦ κάστρου τῶν συντηρητικῶν καθαρολόγων. Σέ αὐτὸ ἀποσκοποῦσε καταφανῶς ἡ νομοθετικὴ πρόβλεψη τοῦ 1938⁴⁰, πού ἐπέτρεπε σέ ὅσους ἦταν ἤδη ἐκλεγμένοι καθηγητές σέ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο πανεπιστήμια τῆς χώρας νά ἐπανεκλέγονται καί νά διορίζονται στό ἄλλο μέ εἰδικὴ ρύθμιση: ἀρκεῖ νά συγκέντρωναν τὸ ἓνα τρίτο (καί ὄχι τὴν πλειοψηφία) τῶν μελῶν τοῦ ἐκλεκτορικῆς σώματος.

Μέ τὴν εὐνοϊκὴ αὐτὴ ρύθμιση κατάφεραν νά εἰσχωρήσουν στή Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν ὁ φιλόλογος Ἰωάννης Κακριδῆς καί ὁ φιλόσοφος Ἰωάννης Θεοδοράκοπουλος, καθηγητές καί οἱ δύο τῆς Φιλοσοφικῆς Θεσσαλονίκης καί γνωστοὶ δημοτικιστές⁴¹. Ὑποψηφιότητα ὑπέβαλε καί ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ὁ ὁποῖος ἐπίσης διασφάλισε τὸ ἓνα τρίτο ἀλλὰ ὄχι τὴν πλειοψηφία τῶν ἐκλεκτόρων. Σέ ἀντίθεση ὁμως μέ τοὺς ἄλλους δύο, δέν ἀποδέχθηκε τὸν διορισμὸ του γιὰ λόγους ἀξιοπρέπειας – ἐπιθυμοῦσε, ἔγραψε ὁ φίλος του καθηγητῆς καί ἀκαδημαϊκὸς Σωκράτης Κουγέας, «νά εἰσέλθῃ εἰς τὴν Σχολὴν διὰ τῆς εὐθείας καί ὄχι διὰ τῆς κατὰ παρέκκλισην πανεπιστημιακῆς ὁδοῦ, ἃς ἦτο καί αὐτὴ νόμιμος»⁴². Παρόμοια

39. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς)*, Ἀθήνα, ΟΕΣΒ, 1941. Ἡ *Γραμματικὴ* θά ἐκδοθεῖ τελικά ἐντὸς τῆς Κατοχῆς (τὸν Ἰούνιο τοῦ 1941) καί ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας τῆς πρώτης κατοχικῆς κυβέρνησης Κωνσταντῖνος Λογοθετόπουλος θά ἀπαγορεύει τὴ συμπερίληψη τοῦ προλόγου. Βλ. Ι. Μεταξᾶς, *ὁ.π.*, σ. 280-282. Ὁ *Πρόλογος* θά δημοσιευθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Τριανταφυλλίδη· βλ. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Δημοτικισμὸς καὶ Ἀντίδραση*, Ἀθήνα 1957, σ. 61-62. Πιά τὸν Ὄργανισμὸ Ἐκδόσεων Σχολικῶν Βιβλίων βλ. Ζ. Καγκαλίδου, *ὁ.π.*, σ. 118-126.

40. Α.Ν. 1430, *ΦΕΚ Α'* 394/22 Ὀκτ. 1938, ἀρθρα 54, 61, 62, 63.

41. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἰωάννη Κακριδὴ καί τὴ μετέπειτα «ἐκδίχηση» τῆς Φιλοσοφικῆς βλ. Ἀλεξάνδρα Πατρικίου, «Ξαναδιαβάζοντας τὴ “Δίχνη τῶν τόνων” στή συγκυρία τῆς Κατοχῆς», στό Κ. Ἀρῶνη-Τσίχλη - Σ. Παπαγεωργίου - Ἄλ. Πατρικίου (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα τῆς Νεωτερικότητας. Κοινωνικὲς κρίσεις καὶ ἰδεολογικὰ διλήμματα (1905-2005 αἰῶνας). Κείμενα γιὰ τὴν Ρένα Στανδιδῆ-Πατρικίου*, Ἀθήνα 2014, σ. 187-205.

42. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Πῶργος Ἀλισανδράτος, *Μανόλης Τριανταφυλλίδης (1883-1959). Σελίδες ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, 2010, σ. 74-76.

ἔπραξε ὁ Δελμούζος, ἀρνούμενος κἀν νά ὑποβάλει ὑποψηφιότητα, παρά τίς προτροπές τῶν φίλων του καί –σύμφωνα μέ μιὰ μαρτυρία– τοῦ ἴδιου τοῦ Μεταξᾶ⁴³. Ἔχει ἴσως κάποια σημασία νά σημειωθεῖ πὼς εἴκοσι χρόνια νωρίτερα οἱ δύο κορυφαῖοι δημοτικιστές δέν εἶχαν διστάσει διόλου νά ἀποδεχθοῦν ὀρισμένες ὀριακά θεσμικές πρακτικές πού εἶχε ἐπινοήσει τότε ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου, προκειμένου νά καταλάβουν τίς κορυφαῖες θέσεις στήν ἐκπαιδευτική ἱεραρχία καί νά δρομολογήσουν τήν γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμισή⁴⁴. Μαζί μέ τόν ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό τους ἀπωλέσθη στό μεταξὺ καί ἡ μαχητικότητά τους.

Ταυτόχρονα μέ τίς ἀλλαγές στή στελέχωση τῶν κέντρων ἐκπαιδευτικῆς ἰσχύος, θά δρομολογηθοῦν καί ὀρισμένες θεσμικές ἀναρρυθμίσεις. Ἡ δημοτική γλῶσσα θά ἐπανεισαχθεῖ ὡς μοναδική γλῶσσα στίς τέσσερις πρῶτες τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ, ἐνῶ τά ἀναγνωστικά βιβλία ξαναγράφονται, αὐτή τή φορά σέ «ἀνόθευτη» δημοτική μέ βάση τούς γραμματικούς κανόνες τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Στή συνέχεια ἀνοίγονται δύο δρόμοι. Ὁ πρῶτος ἀπευθύνεται στούς λίγους: ἑξατάξια Γυμνάσια στά ὁποῖα ἡ εἰσαγωγή γίνεται μέ ἑξατάξεις καί τά ὁποῖα ὀδηγοῦν σέ διετή Λύκεια καί τέλος στά Πανεπιστήμια. Ἐδῶ ἡ δημοτική διδάσκεται στά δύο πρῶτα χρόνια παράλληλα μέ τήν καθαρεύουσα. Ἀπό κεῖ καί ὕστερα ἡ καθαρεύουσα καί τά ἀρχαῖα ἑλληνικά κυριαρχοῦν ἀπολύτως. Ὁ δεύτερος δρόμος χαρακτηγήκε γιά νά ἐλκύσει τούς πολλούς: δύο χρόνια ἀκόμη στό Δημοτικό (Ε' καί ΣΤ' τάξεις) καί, γιά ὄσους ἐπιθυμοῦν νά συνεχίσουν, τριετῆ Ἄστικά (ἐπαγγελματικά) σχολεῖα. Σέ ὅλες τοῦτες τίς πέντε τάξεις ἡ δημοτική θά διδάσκεται παράλληλα μέ μιὰ ἀπλή καθαρεύουσα, ἐνῶ τά ἀρχαῖα ἑλληνικά ἐξοβελίζονται. Μέ δύο λόγια, ἡ δημοτική ὡς γλῶσσα τοῦ σχολείου θά ἀνακτήσει ὅσα ἔχασε κατά τήν ἑξαετία τῆς συντηρητικῆς ἀντεπίθεσις καί θά ἐπανέλθει σέ ἀδρές γραμμές στά ὀρια τῶν ρυθμίσεων τῆς βενιζελικῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισις τοῦ 1929⁴⁵.

Ἀπό τήν ὀπτική τῶν δημοτικιστῶν ὅλα τοῦτα ἴσως δέν ἦταν ἀρκετά (ἄν καί ὁ Δελμούζος θά ἐκφράσει τήν ἱκανοποίησή του)· ἦταν ὁμως ἀρκετά γιά νά στείλουν τό μήνυμα στά στελέχη τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἱεραρχίας πὼς ἡ συντηρητική ἀναδίπλωσις ὡς κατευθυντήριος ἄξονας στό χῶρο τῆς ἐκπαίδευσις ἐγκαταλείπεται ὀριστικά ἀπό τό καθεστῶς. Τοῦτο, βεβαίως, διόλου δέν σήμαινε τήν ἐπ'ἀνοδο στό

43. Ἰωάννης Ξυροτύρης, «Ἀλέξανδρος Δελμούζος», π. *Λόγος καί Πράξις*, τ. Α', τχ. 6, 1978, σ. 13.

44. Ἀναφέρομαι στόν ὀρισμό τῶν Δελμούζου καί Τριανταφυλλίδη ὡς Ἀνωτέρων Ἐποπτῶν (οἱ ὅποιοι ὑποκατέστησαν οὐσιαστικά τό Ἐκπαιδευτικό Συμβούλιο), μέ ἐπίσης στήν ἐνεργή ἀνάμειξι τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ στίς ἀπολύσεις καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου κατά τό διάστημα 1917-1920 (γνωστή πτυχή γιά τήν ὁποῖα λείπει μιὰ εἰδική μελέτη).

45. Ἐκτενέστερη ἀναφορά στίς ρυθμίσεις αὐτές στά: Ζ. Καγκαλίδου, *δ.π.*, σ. 140-141· Εὐαγγελία Καλεράντε, «Ἡ ἐκπαιδευτική πολιτική τῆς περιόδου τῆς δικτατορίας, 1936-1940», στό Σ. Μπουζάκης (ἐπιμ.), *Πανόραμα Ἱστορίας τῆς Ἐκπαίδευσις*, τ. Β', Ἀθήνα 2011, σ. 183-200 [στοιχεῖα γιά τή δομή τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος στίς σ. 186-192].

πνεῦμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, στή φιλελεύθερη δηλαδή ἀστική πρόταση γιά τή γλώσσα καί τήν ἐκπαίδευση. Ἐκεῖνο πού δέν ἔβλεπαν οἱ φιλελεύθεροι δημοτικιστές (ἤ, τό πιθανότερο, τό ἔβλεπαν ἀλλά συνειδητά ἀπέφευγαν νά τό σχολιάσουν) εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Μεταξῆς ἐπιχειροῦσε τήν ἔξοδο ἀπό τό ἐκπαιδευτικό δίπολο τοῦ Μεσοπολέμου. Μιά ὀρισμένη ἔξοδο πού ὀδηγοῦσε σέ ἕνα λαμπρό ἢ ζοφερό (ἀνάλογα μέ τήν ὀπτική θέασης) μέλλον.

Ἡ νέα κατεύθυνση στήν ὁποία ἐπιχειρήθηκε νά προσανατολιστοῦν οἱ ἐκπαιδευτικοί μηχανισμοί, παρότι δέν ὀριζόταν ρητά, δέν ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη προσπάθεια νά ἀποκωδικοποιηθεῖ. Ἀρκοῦσε, γιά παράδειγμα, ἡ ἀνάγνωση τῶν κειμένων μέ τά ὁποία ἐνισχύθηκαν τά (προϋπάρχοντα) ἀναγνωστικά στή νέα ἔκδοσή τους, τοῦ 1939. Ἐπιλέγω δύο χαρακτηριστικά ἀποσπάσματα. Τό πρῶτο ἀπό τό Ἀναγνωστικό τῆς Β' Δημοτικοῦ⁴⁶:

Ὁ Διευθυντής μοῖρασε σήμερα τά σήματα τῆς Νεολαίας στό παιδιά τῆς δευτέρας τάξης καί εἶπε: Πρέπει νά γίνετε καλοί καί πειθαρχικοί! Πρέπει νά κάνετε πάντα καί παντοῦ τό χρέος σας. Ἀπό σήμερα εἶστε μικροί στρατιῶτες!

Τό δεύτερο ἀπό τό Ἀναγνωστικό τῆς ΣΤ'⁴⁷:

Τήν Κυριακή, παιδιά, εἶπε ὁ ἀρχηγός τῆς Νεολαίας τοῦ σχολείου μας, θά πᾶμε ὅλοι μαζί στό στάδιο. Θά γίνει ἡ ὄρκωμοσία τῶν νεοσύλλεκτων στρατιωτῶν. Θά μαζενοῦμε ἀπό τίς δύο στό σχολεῖο, γιά νά βρεθοῦμε νωρίς στό στάδιο. Ἀπό τή μία [κίχλας] ἡ ἀυλή τοῦ σχολείου ἄρχισε νά γεμίση... Σέ λίγο ὅλη ἡ γειτονιά ἀντηχοῦσε τό ρυθμικό βῆμα καί τά χαρμόσυνα τραγούδια μας.

Τό θέμα καί στό δύο ἀποσπάσματα εἶναι ἡ Ἐθνική Ὄργάνωση Νεολαίας, ἡ περιβόητη ΕΟΝ⁴⁸. Ἀκριβέστερα: ἡ σχέση τοῦ σχολείου μέ τήν ΕΟΝ. Δέν εἶναι, βέβαια, τά μόνα. Σέ κάθε ἀναγνωστικό προστέθηκαν πεζά, ποιήματα καί εἰκόνες πού προσπαθοῦσαν νά οἰκοδομήσουν μιά στενή σχέση ἀνάμεσα στό σχολεῖο καί τήν νεόκοπη ὀργάνωση⁴⁹. Ἡ ἀναμόρφωση τοῦ περιεχομένου τῶν βιβλίων ἦταν μέρος ἑνός εὐρύτερου σχεδίου πού ἄρχισε νά ξεδιπλώνεται ἀπό τά

46. Ἀρσινόη Ταμπακοπούλου - Θεώνη Δρακοπούλου (Μυρτώτισσα), *Κρινωλοῦλονδα. Ἀναγνωστικό Β' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, ΟΕΣΒ, 1939.

47. Δημήτριος Κοντογιάννης - Γεώργιος Μέγας - Παῦλος Νιρβάνας - Δημήτριος Ζήσης, *Ἀναγνωστικό γιά τήν ΣΤ' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, ΟΕΣΒ, 1939.

48. Γιά τήν ΕΟΝ βλ. Ἐλένη Μαχαίρα, *Ἡ Νεολαία τῆς 4ης Ἀυγούστου: Φωτογραφές*, Ἀθήνα, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, 1987· Ε.Ο.Ν. *Ἡ φασιστική νεολαία Μεταξῆ*, Ἐπιμέλεια: Π. Πετρίδης, Θεσσαλονίκη 2000· Βαγγέλης Ἀγγελῆς, «*Γιατί χαιρέται ὁ κόσμος καί χαμογελάει, πατέρα...*». «*Μαθήματα Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς*» καί *νεολαιίστικη προπαγάνδα στό χρόνια τῆς μεταξικῆς δικτατορίας*, Ἀθήνα 2006.

49. Ἡ διαπίστωση αὐτή στοιχειοθετεῖται ἐπαρκῶς στό Χρήστος Παπαθανασίου, *Τά ἀναγνωστικά βιβλία τοῦ καθεστώτος τῆς 4ης Ἀυγούστου, 1939-1941*, δακτ. διδ. διατρ., Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 2011.

τέλη τοῦ 1938, ὕστερα ἀπό τήν ἀνάληψη τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀπό τόν Μεταξά. Στήν τότε ἐναρκτήρια ὁμιλία του πρὸς τὰ στελέχη τῆς ἐκπαίδευσης, ὁ δικτάτορας φρόντισε νά διαμηνύσει τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον του γιά τό ζήτημα αὐτό: *Ὁφείλετε νά γνωρίζετε ὅτι ἡ Ἐθνική Ὄργανωσις τῆς Νεολαίας εἶναι θεσμός κρατικός, ἔργον μου, ἐπί τοῦ ὁποίου στηρίζω τάς μεγίστας ἐλπίδας. Προσεπαθήσαμεν τελευταίως νά τόν προσαρμόσωμεν καί μέ τό σχολεῖον οὕτως ὥστε νά ἀλληλοσυμπληροῦνται. Ἐπί τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, Κύριοι, εἶμαι ἀποφασισμένος, ἐάν παρουσιασθῇ οἰαδήποτε ἀντίδρασις, νά τήν θραύσω κατά τρόπον ἀμείλικτον*⁵⁰.

Στά ἐπόμενα δύο χρόνια, τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ καθεστῶτος, ἡ ΕΟΝ καί τό σχολεῖο θά συνδεθοῦν πράγματι ἄρρηκτα. Μά ἡ σχέση τους θά δομηθεῖ καταφανῶς ἀσύμμετρα. Ἡ καθημερινότητα τοῦ σχολείου θά στρέφεται ὀλοένα καί περισσότερο γύρω ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς Νεολαίας. Οἱ δάσκαλοι ὑποχρεώνονται ἔμμεσα, καί ὅταν τυχόν ἀδιαφοροῦν ἄμεσα, νά συνεργάζονται στενά μέ τούς βαθμοφόρους τῆς Νεολαίας. Ἐνδεικτικό τοῦ ποιῶς ἔχει τό προβάδισμα σέ αὐτή τή συνεργασία εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ δάσκαλοι ἐντέλλονται νά χαιρετοῦν μέ σεβασμό τούς βαθμοφόρους τῆς ΕΟΝ⁵¹. Ὑπῆρξαν ἀκόμη καί θεσμικές ρυθμίσεις στήν κατεύθυνση αὐτή πρωτοφανεῖς στήν ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης. Ὅπως, γιά παράδειγμα, τό γεγονός ὅτι ἡ Τετάρτη, ἀπό τυπική ἡμέρα μαθημάτων, θά ἀναγορευθεῖ σέ ἡμέρα ἀφιερωμένη πλήρως στίς δραστηριότητες τῆς ΕΟΝ⁵². Ἀναπτύσσονταν ἐπίσης ποικίλες ἄτυπες πρακτικές ἀπό δασκάλους πού ἔξαντλοῦσαν τήν ἐπινοητικότητά τους προκειμένου νά γίνουν ἀρεστοί στό καθεστῶς. Γράφει, γιά παράδειγμα, ὁ Ίωάννης Βέροιος, καθηγητής τοῦ Γυμνασίου Σπερχειάδος: «Ὡς φιλόλογος καθηγητής τό συνέστησα εἰς τούς 130 μαθητάς μου τῆς Α' καί Β' Προγυμνασίου καί ἀντικατέστησα δι' αὐτοῦ τό βιβλίον τῶν Νέων Ἑλληνικῶν». Ἐννοεῖ τή *Νεολαία*, τό περιοδικό τῆς ΕΟΝ⁵³.

Ὅλα τοῦτα δρομολογήθηκαν ἀκριβῶς διότι ἡ ἔμφαση πού ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Μεταξάς στή συγκρότηση καί ἀνάπτυξη τῆς ΕΟΝ ἦταν κατά πολύ μεγαλύτερη ἀπό κάθε ἄλλο ζήτημα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Κι ὄχι μόνο στό ἐπίπεδο τοῦ δημό-

50. Α. Δημαράς, *Ἡ μεταρρύθμιση*, ὁ.π., σ. 189-190.

51. Ὁ δάσκαλος, ἔγραφε ἡ Σίτσα Καραϊσκάκη (βασική συντάκτρια τοῦ π. *Νεολαία*), ὄφειλε νά γίνει ξανά μαθητής σά «θρανία» τῆς Ε.Ο.Ν., νά συμμετέχει στίς συναθροίσεις καί στίς τελετές της γιά ν' ἀποκτήσει τόν «ψυχικό σύνδεσμο» μ' αὐτόν τό φορέα τῆς «νέας ζωῆς» πού ὡς «ἀνώτερη ἔννοια ἔχει πάντα δίκιο» βλ. Σίτσα Καραϊσκάκη-Νικολάου, «Ἡγέτης καί δάσκαλος Ε.Ο.Ν. καί σχολεῖο», π. *Ἡ Νεολαία*, τχ. 12, 1939· παρατίθεται στό Ε. Μαχαιρά, ὁ.π., σ. 94.

52. Βλ. Ζ. Καγκαλίδου, ὁ.π., σ. 83, σημ. 87.

53. π. *Ἡ Νεολαία*, τχ. 7, 1938. Παρομοίως, μέ ἐγκύκλιό του ὁ ἐπιθεωρητής τῶν δημοτικῶν σχολείων Θεσπρωτίας Δημήτριος Μάγος παροτρύνει τούς δασκάλους τῆς περιφέρειάς του νά ἀξιοποιήσουν διδακτικά τό περιοδικό· βλ. «Μία χαρακτηριστική Ἐγκύκλιος», π. *Ἡ Νεολαία*, τχ. 7, 1939.

σιου λόγου. Στο *Ημερολόγιό* του, οί αναφορές στην ΕΟΝ ανέρχονται σέ δεκάδες. Από τόν Οκτώβριο του 1938 καί έξις σχεδόν δέν ύπάρχει σελίδα χωρίς σχετική έγγραφή. Οί έγγραφές αυτές άρχικά άποτυπώνουν τήν έντεινόμενη άνησυχία του Μεταξά γιά τήν περιορισμένη ως τότε οργανωτική ανάπτυξη τής ΕΟΝ. Τήν άποδίδει στή συνδυασμένη ύπονόμηση πού δέχεται από τόν Ύπουργό Παιδείας Γεωργακόπουλο καί τόν διάδοχο του θρόνου Αντιβασιλέα Παύλο. Αύτή, τήν φίλια αντίσταση στους προσανατολισμούς του, ό Μεταξάς άποφασίζει νά τήν καταστείλει όριστικά τόν Νοέμβριο του 1938, ύστερα από πολύμηνη άμφιθυμία. «Αισθάνθηκα νέες δυνάμεις πλέον», θά γράψει στο *Ημερολόγιό* του, όταν άπεσόβησε τήν ένδοκυβερνητική συνωμοσία γιά τήν προώθηση του Διαμασκηνοϋ στή θέση του Άρχιεπισκόπου: *έπηρεα τό φραγγέλιο σά χέρια καί έδωξα τούς άπίστους από τόν ναό μου (...)* *Έπηρεα άμέσως τό Ύπουργείον Παιδείας (...)* *καί χωρίς νά χάνω καιρό, ταχύτατα άλλαξα νόμους, έδωξα πρόσωπα (...)* *έπηρεα νέους ύπουργούς, όλους Μεταξικούς (...)* *Η άλλαγή του Ύπουργείου μέ έστερέωσε μέσα μου. Καί εΐμαι έτοιμος νά πάω πάρα πέρα καί ως τήν άκρη. Καί έτσι έπυσε καί η αντίδρασις κατά τής Νεολαίας*⁵⁴.

Η βιβλική μεταφορά στην άρχή του παραθέματος άποτυπώνει σημειολογικά τή στροφή του καθεστώςτος σέ μία πιό άνορθολογική καί ταυτόχρονα πιό μαχητική προοπτική⁵⁵. Στο πρωτοσέλιδο τής *Νεολαίας*, πού κυκλοφορεί τίς ίδιες ήμέρες, ό έπικεφαλής τής ΕΟΝ, Άλέξανδρος Κανελλόπουλος, θά κινηθεί στο ίδιο μήκος κύματος, αφήνοντας κατά μέρος τά συνήθη ως τότε φρονηματιστικά: «Η 4η Αυγούστου, μέ άλλα λόγια ή Έλλάς, δέν χρειάζεται όπαδούς, θέλει ΠΙΣΤΟΥΣ, δέν χρειάζεται συμπαθείς θεατάς, θέλει ΑΓΩΝΙΣΤΑΣ, δέν χρειάζεται άνθρωπους άρρωστημένους, θέλει ακατάβλητες ψυχές καί γερά κορμιά»⁵⁶. Από εκεί καί ύστερα πληθαίνουν οί δράσεις καί οί τελετουργικές πρακτικές τής ΕΟΝ: τά τραγούδια, οί στολές, οί παρελάσεις, οί νυχτερινές λαμπαδηδρομίες, οί άθλητικοί άγώνες, οί φυσιολατρικές εκδρομές, οί κατασκηνώσεις σέ στρατόπεδα, οί στρατιωτικές άσκήσεις καί οί πάσης φύσεως βιωματικές πρακτικές πού άποσκοποϋσαν στην ταύτιση του κάθε άτομου μέ τήν ομάδα καί τή μέθεξη όλων σέ ένα άνώτερο ένθικό ιδανικό. Κι έδω άκριβώς, ως άπολύτως άναγκαίο εργαλείο, έπιστρατεύεται ή δημοτική γλώσσα. Η ΕΟΝ, ως οίονεί φασιστικό κόμμα πού άποσκοπεί νά περιλάβει τό σύνολο των νέων, άγόρια καί κορίτσια, από τά πρωτάκια ως τή φοιτητιάσα νεολαία, νά οργανώσει τό σύνολο τής ζωής τους, νά κινητοποιήσει τήν ψυχή καί τό σωμα τους, είχε άπόλυτη άνάγκη από ένα όργανο έπικοινωνίας άμε-

54. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 314-315.

55. Λεπτομερώς γιά τήν τομή του 1938 βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Τό καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα 2016, σ. 37-53.

56. Άλέξανδρος Κανελλόπουλος [κυβερνητικός έπίτροπος τής ΕΟΝ], «Νέοι καί Νέαι τής Ε.Ο.Ν.» [κύριο άρθρο], π. *Η Νεολαία*, τχ. 7, 1938. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

σο, ζωντανό και διαταξικό. Ένα όργανο ικανό να διεγείρει τό συναίσθημα. Και ως προς αυτό τουλάχιστον κανείς δεν άμφισβητούσε την ύπεροχή της δημοτικής, από τά χρόνια ήδη της λογοτεχνικής γενιάς του 1880.

Παράλληλα μέ τόν πολλαπλασιασμό τών δράσεων, άπογειώνεται και ή οργανωτική ανάπτυξη της ΕΟΝ. Μαζί και οί έπιγραμματικές μά ένθουσιαστικές έγγραφές του Μεταξά στό *Ήμερολόγιο*: «Βράδυ ΕΟΝ, Φοιτητού Λέσχη, 600 παιδιά και κορίτσια. Άφάνταστος ένθουσιασμός»⁵⁷. «Βράδυ γεύμα μου προς την ΕΟΝ. Τί ένθουσιασμός άπερίγραπτος! Μά είναι αλήθεια όλα αυτά;»⁵⁸ κλπ. Όλα δείχνουν πώς στή συγκυρία αυτή ή Μεταξάς, έμπνεόμενος από τά όλοένα άνερχόμενα και προδήλως δυναμικά φασιστικά κινήματα της Ευρώπης, φαντασιώνεται τόν έαυτό του λιγότερο ως έναν παραδοσιακό συντηρητικό πολιτικό και περισσότερο ως δημιουργό και ήγέτη ενός ριζοσπαστικού κινήματος. Έπιχειρεί να συγκροτήσει εκ τών άνω ό,τι ή ίδια ή έλληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου δεν γέννησε, παρά την οικονομική και κοινωνική κρίση πού προηγήθηκε: *ένα μαχητικό φασιστικό κίνημα*. Καθώς οί κοινωνικές άναφορές του καθεστώτος είναι ισχνές, κατέρχεται στή νεολαία μέ την έλπίδα μιάς μελλοντικής ήγεμονίας. Σέ αυτήν την επαναστατική προοπτική, οί συντηρητικοί πολιτικοί όπως ή Γεωργακόπουλος δεν έχουν θέση. Άπολύτως άναγκαίοι όμως είναι οί διανοούμενοι κι έδώ οί δημοτικιστές, άπογοητευμένοι κι άποπροσανατολισμένοι από την άποτυχία του φιλελευθερισμού, άποδεικνύονται εύκολη λεία⁵⁹.

Τούτη ή άπόφαση, βέβαια, μάς όδηγεί σε ένα έρώτημα ευρύτερο και βαθύτερο από τή σχέση πού έδώ διερευνούμε: Στό έρώτημα για τόν χαρακτήρα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Ήταν πράγματι ένα φασιστικό καθεστώς; Οί έπιφανέστεροι από τούς σύγχρονους έλληνες ιστορικούς άπαντούν μάλλον άρνητικά σε αυτό τό έρώτημα, καθώς επικεντρώνονται στίς (ουσιώδεις κατά τίς

57. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 321 [έγγραφή 25 Δεκ. 1938].

58. στό *Ίδιο*, σ. 347 [έγγραφή 9 Ίαν. 1939].

59. Ο Δελμούζος θά θεωρήσει τό καθεστώς «ιστορική άναγκαιότητα», αλλά, διαβλέποντας ίσως τόν κίνδυνο του όλοκληρωτισμού, θά σταθεί έπιφυλακτικός άπέναντι στην ΕΟΝ και άπολύτως άρνητικός στή σύνδεσή της μέ τό σχολείο. Τίς έπιφυλάξεις του, όμως, δεν θά τίς διατυπώσει δημοσίως, αλλά σε ήμερολογιακές καταχωρήσεις πού είδαν τό φώς της δημοσιότητας πολύ άργότερα βλ. Α. Δελμούζος, *Μελέτες*, *ό.π.*, σ. 351, 404-415. Άλλοι, άντιθέτως, πολιτικά μάλλον άπαίδευτοι, θά ένδώσουν άπολύτως στίς προσκλήσεις του καθεστώτος, όπως για παράδειγμα ή Γρηγόριος Ξενόπουλος, ή όποιος ιστορώντας ένα έπεισόδιο από τά μαθητικά του χρόνια καταλήγει: «Αυτά θυμούμαι, όταν βλέπω μέ χαρά τή νεολαία ώργανωμένη κι ευτυχισμένη. Τί άπέραντη διαφορά από τότε πού ήμουν μαθητής ως σήμερα! Άλλά σ' αυτή τή διαφορά βλέπω κι όλο τόν πολιτισμό πού κατώρθωσε να δημιουργήσει τό νέο μας Κράτος τά τελευταία χρόνια. Κι αυτόν τόν πολιτισμό θά τόν αύξήσει και θά τόν δυναμώσει άκόμα ή ώργανωμένη κι ευτυχισμένη νεολαία. Πρέπει να χρωστάμε μεγάλη ευγνωμοσύνη στον έθνικό Κυβερνήτη πού τήν ξύπνησε. Τήν ξεσήκωσε, τή φρονιμάτισε»: Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Ένα Γυμναστήριο στή Ζάκυνθο», π. *Η Νεολαία*, τχ. 8, 1938.

έκτιμήσεις τους) αποκλίσεις του καθεστώτος από τα ευρωπαϊκά πρότυπα: τόν ιταλικό φασισμό και τόν γερμανικό έθνικοσοσιαλισμό. Άς σχολιάσουμε δειγματοληπτικά μία από τις αποτιμήσεις αυτής της κατηγορίας. Γράφει ό Χρήστος Χατζηιωσήφ σέ ένα (έξαιρετικό κατά τά άλλα) έκτενες, συνθετικό του κείμενο για τήν Ελλάδα του Μεσοπολέμου: *Η πειθαρχία στήν όποία αναφερόταν τόσο συχνά ό Μεταξάσ δέν παίρνει ποτέ τή μορφή όλοκληρωτικοῦ συντονισμού. Τά οργανωτικά δάνεια από τό φασισμό περιορίζονται στή σύσταση τής νεολαϊστικής οργάνωσης ΕΟΝ, δηλαδή σέ μία έκτός τών σχέσεων παραγωγής κοινωνική ομάδα. Αλλά και εκεί μία πύ λεπτή άνάλυση μπορεϊ νά διαπιστώσει σημαντικές ιδεολογικές και οργανωτικές διαφορές από τό φασιστικό πρότυπο*⁶⁰.

Στό παράθεμα γίνεται αποδεκτό πώς ή ΕΟΝ συγκροτείται μέ βάση τά ευρωπαϊκά φασιστικά πρότυπα, πλίν έν τοίς πράγμασι έμφανίζει *ιδεολογικές και οργανωτικές διαφορές* από αυτά. Πά νά τεκμηριώσσει τήν αποτίμησή του ό Χατζηιωσήφ παραπέμπει σέ έκθεση πού έστειλε ό άγγλος πρεσβευτής στήν Αθήνα, σέο Σίδνευ Ούώτερλοου, στόν προϊστάμενό του ύπουργό έξωτερικών Άντονι Ήντεν⁶¹. Οί έκθέσεις του Ούώτερλοου όμως δέν φημίζονταν για τή διεισδυτικότητα τους. Όπως είχε από τότε επισημάνει ό άμερικανός πρέσβης Λίνκολν Μακβή, ό Ούώτερλοου ήταν τόσο άβαθής άναλυτής και τόσο άδέξιος διπλωμάτης, ώστε δέν άντιλήφθηκε έγκαίρως και, συνακόλουθα, δέν κατάφερε νά αποσοβήσει τήν προϊούσα μετατόπιση τής ισχύος από τόν Βασιλιά στόν «Fascist Frankenstein» Μεταξά. Ακριβώς γι' αυτό, τόν Ιούνιο του 1939, όταν πλέον οί έξελίξεις στήν Ελλάδα διέψευσαν πλήρως τόν Ούώτερλοου, τό Λονδίνο θά τόν άντικαταστήσει μέ τόν Μάικ Παλερέτ⁶².

Ακόμα όμως και άν παραβλέψουμε τήν άναξιοπιστία τών άναγνώσεων του Ούώτερλοου, παραμένει τό γεγονός ότι ή συγκεκριμένη έκθεση έστάλη τό 1937, όταν ή ΕΟΝ ήταν μόλις κάτι περισσότερο από ένα νομικό κείμενο και ένα καταστατικό. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, θά χρειαστεί ή ένδοκαθεστωτική κρίση τόν Οκτώβριο του 1938 και ή άνάληψη του Ύπουργείου Παιδείας από τόν ίδιο τόν Μεταξά για νά αρχίσει ή ταχεία οργανωτική άνάπτυξη τής ΕΟΝ και ή πολυτροπική της δράση πού θά τήν καταστήσει κρίσιμη (πολιτικά και ιδεολογικά) οργάνωση. Παρ' όλα αυτά, ακόμα και σέ αυτές τις έκθέσεις του 1937, ό Ούώτερλοου σημειώνει πώς ή ΕΟΝ είχε ξεκινήσει στενή συνεργασία μέ τή χιτλερική νεολαία και αποκτούσε ναζιστικά χαρακτηριστικά⁶³. Άν αυτό ήταν όρατό στά μά-

60. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στό Χ. Χατζηιωσήφ (έπιμ.), *Ιστορία τής Ελλάδας του 20οῦ αιώνα*, τ. Β2, Αθήνα 2002, σ. 37-123 (τό παράθεμα, σ. 119-120).

61. Public Record Office, Foreign Office 371/21148, R7070, Αθήνα 5 Όκτ. 1937.

62. Mogens Pelt, «The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41», π. *Totalitarian Movements and Political Religions*, τ. 3, τχ. 2, 2002, σ. 143-172.

63. Marina Petrakis, *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*, Λονδίνο-Νέα

τια ενός «τυφλοῦ» (ὅπως χαρακτηρίζει ὁ Μακβή τὸν Οὐώτερλοου) γιὰ μιὰ ὀργάνωση πού μόλις δοκίμαζε τὸν βηματισμό της, τί νά ὑποθέσουμε ἄραγε γιὰ τίς διασυνδέσεις, τοὺς προσανατολισμούς καί τή δράση τῆς πανίσχυρης καί ἀδιηγάς ΕΟΝ τοῦ 1939;

Τό δεύτερο ἐπιχείρημα πού ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ μᾶλλον παρά διατυπώνεται στό παράθεμα πού δειγματικά σχολιάζεται ἐδῶ, εἶναι θεωρητικῆς φύσεως: Ἀμφισβητεῖται ἡ δυνατότητα μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας ἐκτός τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὅπως ἡ νεολαία, νά λειτουργήσῃ ἀποτελεσματικά ὡς κίνημα γιὰ τὸν ἐκφασισμό τῆς κοινωνίας. Αὐτό τό ἐπιχείρημα, ὡστόσο, προϋποθέτει ὄχι μόνο τὸν αὐστηρό διαχωρισμό μεταξὺ «βάσης» καί «ἐποικοδομήματος», ἀλλά καί μιὰ ἀναγωγική καί, ἐν τέλει, φετιχοποιημένη, σχέση μεταξὺ του⁶⁴. Ἄλλωστε, μερικά ἀπό τὰ πιό ἰσχυρά πολιτικά κινήματα στήν ἱστορία (ἀπό τοὺς ἐθνικισμούς στήν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰῶνα ὡς τήν πολιτιστική ἐπανάσταση στήν Κίνα τοῦ 20οῦ) εἶναι ἀδύνατο νά ἐξηγηθοῦν μέ μονομερῆ προσφυγή στίς παραγωγικές σχέσεις. Ἀναλόγως, θά ἦταν ἐλάχιστα πειστικό νά ἀναχθοῦν τὰ φασιστικά κινήματα καί οἱ πρακτικές τους κατευθεῖαν στήν παραγωγική βάση⁶⁵.

Ἡ σημαντικότερη ὅμως παραδοχή πού εὐκόλα ἀνιχνεύεται σέ ἀποτιμήσεις ὅπως ἡ ἀνωτέρω, εἶναι αὐτή καθευτή ἡ ἀπόκλιση (συνήθως νοούμενη ὡς ὑπέρρηση) τῆς ἑλληνικῆς περιπτώσεως σέ σχέση μέ τίς εὐρωπαϊκές. Τά ἑλληνικά παραδείγματα δέν ἀξιοποιοῦνται γιὰ νά συνεισφέρουν στίς συγκριτικές μελέτες καί στή διαμόρφωση τυπολογιῶν. Ἀντιθέτως, οἱ συγκριτικές μελέτες ἐπιστρατεύονται γιὰ νά καταδειχθοῦν οἱ ἀποκλίσεις τῆς Ἑλλάδας. Ἐκκινώντας ἀπό αὐτή τήν πεποίθηση μπορεῖ, βεβαίως, νά καταδειχθεῖ εὐκόλα πῶς ἡ Ἑλλάδα δέν εἶχε ποτέ φιλελευθερισμό, διότι ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος συγκατάνευε κάθε τόσο σέ στρατιωτικά κινήματα, δέν εἶχε σοσιαλδημοκρατία, διότι ὁ Ἄνδρέας Παπανδρέου λοξοκοιτοῦσε πρὸς τὸν Τρίτο Κόσμο, δέν εἶχε ἐργατικό κίνημα, διότι ἡ ΓΣΕΕ δέν αὐτονομήθηκε ποτέ πραγματικά ἀπό τό κράτος κ.τ.ῶ. Πατί ὅμως θά πρέπει οἱ ἐγχώριες πολιτικές καί ἰδεολογικές δομές νά εἶναι ἀκριβεῖς ἀντιγραφές τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν; Μήπως ἄλλωστε καί αὐτά τὰ ἴδια τὰ «πρότυπα» δέν ἀπέκλιναν πολλαπλά τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο καί ὅλα μαζί ἀπό τοὺς ἰδεότυπους πού ἐκ τῶν ὑπέρων κατασκευάζαν οἱ θεωρητικοί; Ἡ Ἑλλάδα –ὑποστηρίζω– εἶχε τὸν φασισμό

⁶⁴Υόρκη 2006, σ. 204, σμμ. 57 (μέ παραπομπή σέ ἐκθέσεις Οὐώτερλοου τοῦ Μαΐου καί Νοεμβρίου τοῦ 1937).

64. Βλ. ἐνδεικτικά Dileep Edara, *Biography of a Blunder: Base and Superstructure in Marx and Later*, Cambridge Scholars Publishing, 2016· Derek Sayer, *The Violence of Abstraction, The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Ὁξφόρδη 1987.

65. Γιὰ μιὰ κριτική αὐτῆς τῆς θέσεως ἀπὸ ἓναν μαρξιστὴ ἱστορικό ἀλλὰ καί γιὰ τήν ἀξιοποίηση τῆς μαρξικῆς προβληματικῆς στήν ἀνάλυση τοῦ Ὀλοκαυτώματος βλ. Moishe Postone, *Οἱ Ἱστορικοί καί τό Ὀλοκαύτωμα*, Μετάφραση: Ἀγγιλλέας Φωτάκης, Ἐπιμέλεια - Ἐπίμετρο: Σάββας Μιχαήλ, Ἰωάννινα 2010.

Χάρης Αθανασιάδης

πού μπορούσε να έχει, ακριβώς όπως είχε τον φιλελευθερισμό, τό σοσιαλισμό ή τό έργατικό κίνημα πού μπορούσε να έχει⁶⁶.

Η έξιήγηση πού προτάθηκε στην παρούσα μελέτη για τόν δημοτικισμό του καθεστώτος προϋποθέτει τήν εκτίμηση πώς ό Μεταξάς από ένα σημείο και ύστερα εργάστηκε συστηματικά προκειμένου να δεξιωθεί τά πολιτικά και ιδεολογικά του πρότυπα. Μά, βέβαια, τό έκανε όσο, όπως και όταν μπορούσε να τό κάνει. Τοϋτο άπαιτούσαν ή στοιχειώδης πολιτική ευφυΐα και οι τακτικές τής πολιτικής επιβίωσης. Τό φθινόπωρο όμως του 1938, ό Μεταξάς δρομολόγησε πράγματι μέ άξιώσεις επιτυχίας ένα πείραμα έκφασισμού τής έλληνικής κοινωνίας, ένταγμένο ώστόσο σέ μιά μακρόπνοη στρατηγική. Δέν γνωρίζουμε άν ή πλήρης εκδίπλωση αϋτής τής διαδικασίας θά δικαιώνε τις προσδοκίες του. Διότι, βέβαια, στό μεταξύ ήρθαν ό πόλεμος και ό θάνατος – δύο συνθήκες πού, ως γνωστόν, μπορούν να άνατρέψουν άκόμη και πολιτικά σχέδια πολύ πιό ευφυή και γερά θεμελιωμένα από εκείνα του Μεταξά.

Η άποτίμηση όμως του χαρακτήρα του καθεστώτος ξεπερνάει τις φιλοδοξίες τούτης τής μελέτης, οι όποιες, ύπενθυμίζω, έξαντλούνται στην προσπάθεια να έξιγήσουν τήν «άπρόσμενη» στάση του Μεταξά στό γλωσσικό ζήτημα. Από τήν ανάλυση, λοιπόν, πού προηγήθηκε μπορούμε μέ σχετική ασφάλεια να ύποστηρίξουμε ότι ή δημοτική γλώσσα προκρίθηκε ως άξονας τής εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος στά τέλη του 1938, όταν ό Μεταξάς, έλέγχοντας πλήρως τήν κυβέρνηση και άρκετούς από τούς μηχανισμούς του κράτους, άποπειράθηκε τό άλμα από μιά δικτατορία πού επικάθεται διά τής βίας στην κοινωνία, σέ ένα φασιστικό κράτος πού ένσωματώνει τήν κοινωνία διά τής ιδεολογίας και τής δράσης. Ός κοινωνικό ύποκείμενο στην πορεία αϋτή συγκροτήθηκε και προκρίθηκε ή ΕΟΝ· ήταν τό μόνο κατάλληλο για τό σκοπό αϋτό συλλογικό μόρφωμα πού στη δεδομένη κοινωνία μπορούσε να οικοδομήσει ό Μεταξάς. Πά τήν ανάπτυξη και τή λειτουργικότητά του χρειάστηκαν κάμποσα προαπαιτούμενα. Άνάμεσα στά πιό κρίσιμα ήταν ή δημοτική γλώσσα. Μέ τήν άμεσότητα, τή ζωντάνια και τή διαταξικότητά της μπορούσε να άποδειχθεί ισχυρή πηγή ένέργειας. Η σύντομη μά έντυπωσιακή πορεία τής ΕΟΝ μοιάζει να τό επιβεβαιώνει.

Χάρης Αθανασιάδης

66. Πά μιά σοβαρή προσπάθεια ένθεσης του μεταξικού καθεστώτος στό πεδίο μελέτης του εύρωπαϊκού φασιστικού φαινομένου βλ. Aristotle Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistisation in 1930s Europe», π. *East Central Europe*, τχ. 37, 2010, σ. 303-330.